Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканын ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 57 (15495) ◆ 1995 чылдың март 28, вторник ◆ Ат салган шагы 21.30. Садар өртээ 300 рубль.

ШИИТПИРНИ ХҮЛЭЭП АЛГАН, А АЖЫЛ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Баш удур чоруткан улуг ажылдарның болгаш РФ-тің ФХ-ниң Федерация Чөвүлелиниң хуралынга ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак чүве чугаалааныың соонда, Россияның парламентизиниң үстүү палатазы 1995 чылда Тыва Республикага бюджет акшаландырыышкынны кызырар дугайында РФ-тің ФХ-ниң Күрүне Думазының шиитпирин эде көрген. Редакция ук доктаалдың сөзүглелиң алган, ооң бистің республикага хамаарышкан кезээн парладывыс.

Федерация Чөвүлелиниң тургустунган, ынчалза-даа хуралы доостуру билек, Ш. Д. Ооржак хүлээп алган доктаалды РФ-тің Президентизиниң, РФ-тің Чазааның Администрациязы-биле дугуржур ажылдарны эгелээн. Бо ажылды Москвада үжүп чеде берген ТР-ниң оралакчы президентизи А. А. Мельников, ТР-ниң сац сайыды Г. А. Салчак, ямылар болгаш ведомстволар удуртукчулары база киржип турар. Бо бөлүктүң мурнунда берге сорулгалар тургустунган, ынчалза-даа ТР-ниң Президентизиниң болгаш ооң командазының федералдыг эрге-чагыргаларның үстүү черлеринге чедип алган деткимчези 1995 чылда Россияның бюджедин май 15-ке чедир үзе шиитпирлээриниң идегели тургустунган. ТР-ниң Чазааның айыткан түүлдерин болгаш федералдыг программаларны боттандырарына эргежок чугула хөреңгини республикага аңгылай бээри көрдүнген.

«1995 чылда федералдыг бюджет дугайында» Федералдыг Хоойлу дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ФЕДЕРАЛДЫГ ХУРАЛЫНЫҢ ФЕДЕРАЦИЯ ЧӨВҮЛЕЛИНИН ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының 1995 чылдың март 15-те хүлээп алганы «1995 чылда федералдыг бюджет дугайында» федералдыг Хоойлузун чугаалажып көргеш, Россия Федерациязының Конституциязының 106 үүлүнге дүүштүр **доктаадыры болза:**

1. «1995 чылда федералдыг бюджет дугайында» федералдыг Хоойлуну үүлдүг деп санаар...

...4. Россия Федерациязының Чазаанга сүмелээри болза:

Федералдыг хуралдың Федерация Чөвүлелинге, Күрүне Думазынга күрүне инвестицияларын акшаландырарынга 1995 чылдың федералдыг бюджединде көрдүнген түнге дүүштүр федералдыг инвестиция программазының чамдык көргүзүглерин тодарадып, квартал аайы-биле үскеш киирер, а ол ышкаш 1995 чылдың бирги кварталында оларны күүсеткен түннелдерни барымдаалап, регионларны хөгжүдер талазы-биле федералдыг программаны боттандырарынга көрдүнген хөреңгини ылаптыг тодарадыр, айыткан бо чарыгдалдарга Тыва Республикага сан-хөө деткимчези көргүзериниң чарыгдалдарын тодаргай айтыр, ындыг чарыгдалдар 1994 чылдың деннелинден кудулавас ужурлуг, бо үүлдерни «Тыва Республиканың экономиказын чогумчудар болгаш социал талазын хөгжүдер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1992 чылдың сентябрь 2-де № 245 Чарлыңга, «Тыва Республиканың экономиказын чогумчудар болгаш социал талазын хөгжүдер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1992 чылдың сентябрь 2-де № 245 Чарлыын күүседир хемчеглер дугайында Россия Федерациязының Чазааның 1993 чылдың июнь 15-те хүлээп алган № 551 доктаалын, «Тыва Республиканың девискээрин Кыдыкы Соңгу үүк районнарына хамаарыштырар болгаш аңаа деннээн черлерге деннээр дугайында» Россия Федерациязының Президентизинин 1994 чылдың май 16-да хүлээп алган № 945 Чарлыынга үндезилеп боттандырар.»...

... 5. Бо доктаал хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң Даргазы В. ШУМЕЙКО.

Эәрбектен репортаж

КИЖИНИҢ ЭКИ АДЫ

Тыва эки турачы Александр Дагбаевич Хүрең-оолдуң адыыга тураскааткан шаңнал дээш бежен хардан өрү назылыг мөгелериң хүрежи Бии-Хем кожуунуң Эәрбек суурга эрткен улуг-хүнде болуп эрткен. Даныы-чаага-даа, таныың ишке-даа, күш-дамыр-даа шылгалдаларыыга алдырар-туттурар хирге эвес, Тываның эрес-кайгалдарының бирээзи болуп турар бодүүн малчынның кубогун Дээди Хуралдың депутады Кара-Кат Ооржак чаалап алган.

Эки турачының кубогунга капсырлаштыр чемпионнуң кожаазын база эки аътты тинлекчиге шаңнал кылдыр тыаыскан. Эәрбектің чагырга даргазылың дыңнатканы езугаар алырга, А. Д. Хүрең-оолга тураскааткан республика чергелиг маргылдаа ийи чыл болгаш ол-ла үеде эртер.

Найысылалдан, чер-черлерден келген аалчыларны эәрбекчилер хүндүткел-биле хүлээп алган. Александр Дагбаевич чечен-мерген, оюнбаштак, хүндүлээчел, келген аалчыларын ажы-төлүнден, чоок кижилериндеа артык эки кылдыр хүлээп ап чорааның дыннадывыс. Ол чаңчыл суурнуң чурттакчыларының бир онзагай шынары болуп бар чыдарын көрдүвүс. Эки турачының оглу, кызы шупту он бир, салгалы сезен кижи чоокшулап олурар.

Эки турачы акыйның оода ажы-төлдериниң атбажын, албан-хүлээлгелерин чүгле санай каапчаалыңар. Василий — совхозтуң малчыны, Геннадий — тудугжу. Ол Тыва Республиканың алдарлыг тудугжузу. Чалалга-биле Моол Арат Республикага чеди чыл дургузунда ажылдаан. Эң бедик мергежилдиң слесарькаңнакчызы. Ус-шевери-биле Тываның эң сураглыг оолдарының бирээзи. Василий биле Геннадий адазының кижизиин, хүрежирин дөзеп алган. Василий Александрович 53 харлыг. Ийи алышкы чанагаштаныптарга, эттаны хүлерден шуткуп каа-ны-биле дөмей чорду. Оларның шынганнарының шуткуттунганы деп хүреш үезинде магадай бээримге, чаныыга аарыкларының бирээзи. ынчаймайн канчаар, ажылчын, тудугжу кижилериң, оларын ажыкамаанчок арага-дары база ижер эвес дили.

Атлетика гимнастиказының киржиккеен ышкаш, ыныс адак Геннадий Сут-Хөл чурттуг, сураглыг мөге Апыш-оол Ооржакты хепхенертен чан кырынга октапкан. Хоочун мөгениң тыныжы хейдиге берген янзылыг. Сагыш човаачал Геннадий эмчи келгиже октапкан эжиниң оргазын буруузунуушкун-биле массаж-тап турду. Тудугжунуң шимчээшкин бүрүзүн эки дээш сагыш човаашкын кылдыр көрдүм. Кижи экиргээ бо мөгеде доктааган кылдыр билдим. Апыш-оол беш минута хирге болганда дораан-на дараазында мөгебиле хүрежи барды.

Александр Хүрең-оолдуң бир уруу — Верззы — арат, Надежда — совхозтуң ажылчыны, оглу Дамба Бии-Хем кожуунуң көдээ ажылагый эрелелиниң начальниги, оглу Валерий чолаачы, оглу Олег арат, уруу Любовь — садыгжы, оглу Эдуард — арат, оглу Маадыр-оол Кызыл хоорайның чурттакчызы, коммунал ажыл-агайының шугумунда ажылдап чоруур. База бир оглу Албыжей механизатор чорааан, ам пенсияда, ооң аал-ораны Таңдыда.

Чагырыкчы Екатерина Алексеевна Өпей-оол хөй Хүрең-оолдарны сценаже чалаап, тус-тус аайы-биле чыылганнарга таныштырды. Үш-дөрт харлыг чаш Хүрең-оолдарда нары-шээр бар эвес: «... хүрең-хүрең кыстар турар. Хүрең-оолдуң кыстары бе?...» деп кожамыктан турдулар. Чаш чаптанчыгбайларның кеттинип алганы тыва ойнаар-кыстарла. Өг-буле концертин көрүккүлер сонуургаан. Чазактан, Дээди Хуралдан, чер-черден келген спортчу командаларның төлөөлери база ыры-биле харылап турду. Ыры-шоор, оюнбаштактар, спортчу маргылдаалар холужа берди. Дээди Хуралдың депутады Амур Хоюгбан депутаттарын хүрештирер дээш бежен хар ажыг назылыг мөге хүрежиниң көл судьязы эрге-хүлээлгени холга бөду апты.

Тыва хүреш ышкаш эптиг оюн делегейде ховар ышкаш. Бежен хардан өрү назылыг, белеткели эң эки мөгелерни шилип алыры харын эң берге турган бөөр. Паспорттар, документилер хыналдалары, хоочуннарның кадыының байдалын карак-биле хынаары, өскедаа талаларны өөренип көөру чугула болуп турар. Хүрежикседим, ынчалза-даа мени «аныяк-тыр сен» дээш хүлээп албайн барды деп, республикада сураглыг «Хүреш» агитбригадазының удуртукчузу В. С. Биче-оол меңээ баштактанды.

Күш-дамыры дыңзыг, белеткели эки, эң шилиндек алды мөгениң хүрежи бир янзылыг эрткен. Чүге дээрге олар дыштанып безин албайн беш кижи биле хүрежир. Ынчаар хүрежири алдан дөрт мөгениң «чүгүнден» безин аар болуп турарын спорт талазы-биле сураглыг тайылбырлакчы Владимир Биче-оол чарлап турду. Шынап-ла, бо арга кижи бүрүзүнүң белеткелиниң кайы хирезин, күш-дамыр дадыгыышкынының деннелин кандыг-даа хемчээкчи чокка тодарадып бөлүр. Оюнның секретары Е. А. Өпей-оол.

Хүрешке киришкен мөгелернің дугайында: Кара-Кат Оюр-оолович Ооржак Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады. Бүгү талазы-биле салымчаанныг, биче сеткилдиг кижи. Хүрежин ам-даа салбаан, ажылдап турары коллективинин кежигүннерин күш-культура болгаш спортче чаңчыккан аайы-биле хаара тудып турар. «Кара-Каттың турган чери каттыхөгден үстүр эвес» деп бир кижи шулуктеп кылаштап чорааның дыңнадым. Солун чугаалары-биле, ажык сеткили-биле ооң хүрээлеттине берген чоруурун бо-ла көөр кижи мен.

Хоочун мөге Апыш-оол Ооржак ийи дугаар черни эәледи. Ооң шаңналы — тыва чоргу тон, бөөрт база хой.

Александр Хүрең-оолдуң улуг оолдарының бирээзи 53 харлыг малчын Василий хей-аът-биле девип хүрешкеш, үшкү черни эәледи. Ооң шаңналы чадыг хевис.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Кошкар-оол Доржуевич Ондар чиик атлетикага, ылаңгыя хаактаарынга, волейбол ойнаарынга хандыкшылдыг. Бичии чылдарында, аныяндa хүрежип чорааның сактып, беженден өрү назылыгларның аразынга ол шыырак хүрешкен. Ооң ажыглай каггылаптар аргаларын көрүкчүлер чарашсынган. Моон соңгаар-даа эки хүрежип чоруур болза, шуглуп болуруунуң аргалары бар болбайн канчаар. Кошкар-оол Ондар тинлелгеже чүткүлүң шаңналын алган.

Тудугжу Геннадий Хүрең-оол чараш аргаларны ажыглап, хүрештің ус-шевер талаларын көргүсту. Ынчангаш аңаа чараш девигниң шаңналын тывыскан.

Эәрбектің спорт залынга волейболга бирги чер дээш маргылдаага эр болгаш хереәжен чәәрби ажыг команда чаныш-сыныш чогу-биле демисешкен. Оларның аразында хоочун ойнакчылар база хөй болган. Александр Хүрең-оолдуң шыдалдыгшыырак салгалы, суур чаргазы, эәрбекчилер келген аалчыларын амданныг эдыгчеми, тыва чаны-биле хүндүлээш, чогум маргылдаадарга, оюн-тоглаалларга ийи-биле адаан-мөөрейленген. Ийи чыл болгаш республика чергелиг бо маргылдаа уламылаар.

Ол хире хуусаа хүрешке белеткелди хандырарынга, болун эки дадыктырыш алырынга четпир.

Арапчор ОКСУР.

ТЫВА-МООЛ УЖУРАЖЫЫШКЫН

Эрткен пятницада Тес-Хем кожуунуң Ак-Эрик суурунга кызыгаар айтырыгларынга тураскааттынган тыва-моол ужуражылга болган.

Сөөлгү үеде россия-моол кызыгаарының тыва участогунда байдал элээн нарыыдаан. Кайы-даа таладан кызыгаар чурумун үрээр таварылгалар, кызыгаар кежилдир мал оорлаашкынары, харын-даа боо-чепсектиг үптээшкиннер көвүдеп орар. Бо бүгүнү чугаалажып, байдалды чогумчударының талазы-биле дугуржулгалар кылыры-биле талаларның ужурашканы ол.

Ужуражылгага моол таладан—Моолдуң Убса-Нур аймак чагыргазының даргазы Д. Намсрай, Моолдуң Тыва Республикада консулу Б. Мянганбаяр, аймак чөвүлелинің харыысалгалыг секретары, аймактың эксперт бөлүүнүң удуртукчузу Д. Аратна, аймактың корум-чурум камгалаар органнарының, кызыгаар шеригларинің удуртукчулары, кызыгаарлашкак сумуларның чагырга даргалары:

тыва таладан—Тыва Республиканың Чазак Баштының бирги оралакчызы, даштыкы экономиктиг харылзаалар сайыды В. Б. Салчак, Тыва Республиканың Айыыл чок чорук чөвүлелиниң секретары В. А Агбан, Тыва Республиканың прокурору А. П. Дамба-Хуурак, республиканың иштики херектер сайыдының оралакчызы Ш. М. Шойжун, даштыкы экономиктиг харылзаалар сайыдының чөвүлекчизи Г. Ч. Ширшин, республиканың корум-чурум камгалаар органнарының өске-даа төлөәлери, кызыгаар отрядының удуртукчулары, кожуунуң бүгү суму чагыргаларының даргалары киржип, арга-сүмезин солушкан.

Кызыгаар айтырыгларын чогумчударынга, ылаңгыя эксперт бөлүктериниң ажылынга хамаарыштыр боттуг дугуржулгалар ужуражылгага чедип алдыңган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даштыкы харылзаалар болгаш парламентилер аразының комитединиң даргазы Г. С.-М. Иргит ужуражылганын ажылынга киришкен. (Ужуражылгадан отчет солуннуң дараазында бир номеринге үнер).

Кисловодскиден телеграмма

АКШ-КА ХҮРЕЖИР

Тренер Чадамба Ооржак Кисловодскиден бистің редакцияже телеграмма чоруткан. Ында дыңнатканын езугаар алырга, бистің республиканың шыырак мөгези Чечен-оол Монгуш АКШ-ка Делегей Кубогу дээш болур хостуг хүреш маргылдаазынга киржир эргени чаалап алган. Ол 52 килограмм деңзиге алды удурланыкчызының шуптузун арыг тинлеп алган.

Хостуг хүрешке Россияның командазы апрель 1-де Москва — Майами — Чаттануга маршрут-биле ужуптар.

Март эгезинде Чечен-оол Монгуштүн Кызылдан Москваже ужупканын, ооң Москва — Стамбул рейс-биле Турцияже аттанып-канын, аңаа баргаш хостуг хүреш маргылдаазынга киришкенин дыңнадып чыыткан болгай бис. Ол маргылдаага Иранның (1993-94 чылларда Азия чемпионадының тинлекчилери), Ирактың, Турцияның болгаш Азияның, Европаның өске-даа күрүнелериниң хостуг хүрешке эң шыырак дээш мөгелери киришкен.

Кисловодскиге болган бо маргылдааның кол сорулгазы — апрель 8-10 хүннеринде АКШ-тың Чаттануга хоорайында болур Делегей Кубогунга, ол ышкаш майда Швейцарияның Фрибургка болур Европа чемпионадынга киржир Россияның шилиндек командазын шилип алыры. Ындыг шилиргеге Чечен-оол Монгуш тинлеп, АКШ-ка барын хүрежир эргени алганы олдур.

Бистің корр.

* * *

Тыва Республиканың Президентизи, Чазаа, Дээди Хурал, курсорттомитет Чечен-оол Монгуштун Делегей Кубогунга киржир эргени чаалап алганы дээш байыр чедирип, Америкага баргаш, эки хүрежирин күзээн харыы телеграмманы ооң Кисловодскиде белеткенип турары спорт бааза-же чоруткан.

1995-1997 чылдарда Тыва Республиканың арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының күрүне деткимчезиниң ПРОГРАММАЗЫ

Тыва Республиканың кожуун, республика чергелиг хоорай чагыргазының даргазының дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

Кожууннарның, республика чагыргалыг хоорайларның чагырга даргаларының ажыл-чорудулгазын болгаш оларның социал магадылалын сайзырангайдыр сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың кожуун, республика чергелиг хоорай чагыргазының даргазының дугайында кожуп каан Дүрүмнү бадылаар.

2. Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязы чагырга даргаларының ажыл-чорудулгазын болгаш оларның социал магадылалын хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр.

3. Бо Чарлык аңаа ат салганының хүнүнден эгелээш күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1995 чылдың март 17.
Кызыл хоорай.
№ 233.

ЯКУТ (САХА) ӨӨРЕНИКЧИЛЕРНИҢ ДЕЛГЕЛГЕЗИ

Эрткен пятницада Кызылдың бир дугаар школазының улуг залында Якут (Саха) Республиканың өөреникчилериниң хол биле кылган ажылдарының делгелгези ажыттынган. Аалчыларның ырак черден бистің республикага чедип кээп, тыва уругларның ажылдары-биле якут уругларның ажылдары чаңгыс черге делгеттингенин, бо ажылдар түрк дылдыг Бурятияга болгаш Моолга барып чедерин Тыва Республиканың Өөредилге яамызының сайыды делегей чергелиг делгелгени ажыдын тура демдеглээн. Делгелгеде Якутияның төвүнден эгелээш, эң ыраккы Соңгу үүкте чыдар Мом, Усть-Алдан районнарының өөреникчилериниң **мамонт** сөөгүнден, мезил кежинден кылган ажылдарын көөрге, ол чоннуң аас чогаалының уттундурбайн, ооң хөгжүлдези улам калбарып турарын эскербес арга чок. Делгелгеде ниитизи-биле 130 ажыг ажылдар барын психология эртемериниң доктору, профессор А. П. Оконешникова чыылган чонга таныштыргаш, экскурсия чорутканы.

Воскресеньеде тыва болгаш якут уругларның аас чогаалынга үндезилеп кылган ажылдарын Бурятияның уругларына көргүзери-биле чоруткан.

Найыралдың делгелгезиниң оруу ам-даа узун.

(Бистің корр.).

ЭКОНОМИКАНЫҢ АГРАР ТАЛАЗЫНГА КЫЛГАН ЭКОНОМИКТИГ РЕФОРМАНЫҢ ТҮННЕЛИНДЕ АРАТ БОЛГАШ ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙЛАРЫ ХУУ ӨНЧҮЛҮГ БАШТАЙГЫ БАРААН БҮДҮРҮКЧҮЛЕРИ КЫЛДЫР ТУРГУСТУНГАН. КОДЭЭНИҢ АЖЫЛ-ИШЧИЛЕРИНИҢ САЛЫМ-ЧОЛУ БЕЛЕН БОЛБААН, ОЛАР БҮГҮ-ЛЕ ЧҮВЕ ЧЕДИШПЕС, ТЕХНИКА ШУУТ ЧОК, ҮРЕЗИННЕР, МАЛ ЧЕМИ, ӨСКЕДАА ЧУГУЛА КУРЛАВЫРЛАР САДЫП АЛЫР ХӨРЕҢГИ ЧОК ҮЕДЕ БОТТАРЫНЫҢ АЖЫЛЫН ЭГЕЛЭЭН. АРАТТАР БОЛГАШ ТАРААЧЫННАР БОТТАРЫНЫҢ ПРОДУКЦИЯЛАРЫН ЧЫЛ ТӨНЧҮЗҮНГЕ ЧЕДИР САЙГАРАРЫН МАНАП, (СҮТТЕН ӨСКЕ) АЖЫЛ ТӨЛЕВИРИ АЛБАЙН КЕЛГЕН. ОЛАРГА ОРУК, ЭЛЕКТРИ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ ЧОК, БАГАЙ ЧЕРЛЕРНИ БЕРИП КЕЛГЕН, ӨСКЕ-ДАА БЕРГЕЛЕРНИ ТАВАРЫШТЫРГЫЛААН.

Бергелер турза-даа, араттарның (тараачыннарның) хөй нуруузу боттарының ажыл-агыйларын сандаратпаан. 1995 чылдың эгезинде республикага ортумзабиле 93 гектар черлиг 2302 арат (тараачын) ажыл-агыйлар турган. Көдээ ажыл-агыйның ажыглал шөлү 206,3 мун гектар, ооң иштинде тарылга шөлү 38,5 мун гектар болган. Арат (тараачын) ажыл-агыйларның үлүүнге көдээ ажыл-агыйның ажыглал шөлдериниң 6,6 хуузу, а тарылга шөлүнүң — 9,9 хуузу онаажып турган. 1995 чылдың январь 1-де, оларга мыйыстыг бода малдың саны 12,7 мун, хаваннар —4,1 мун, хой, өшкү —67,7 мун баш турган. Араттарның (тараачыннарның) өнчүзүнге 475 трактор, үүгле 26 комбайн турган, биргээр чугаалааргa, 5 ажыл-агыйга 1 трактор, 88 ажыл-агыйга 1 комбайн онаажып турган.

Барык идегел чок ындыг байдалда безин арат (тараачын) ажыл-агыйлар 1994 чылда 8900 тонна тарааны, 900 тонна картофельди, 37 тонна ногааларны, 5200 тонна сүттү, дириг деңзизи-биле 1700 тонна эттти, 102 тонна дүктү бүдүрген.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар боттарының продукцияларының эвээш эвес кезиин колхозтар, совхозтар болгаш өске-даа улуг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери-биле дөмей байдалга сайгарын турза-даа, төпчүткен капитал салыышкынныгын албайн турар. Россия Федерациязының, Тыва Республиканың бо талазы-биле Чазак доктаалдары бар турда-ла бо үүлдер бооп турар.

Россия Федерациязының Президентизиниң «Россияга чер хамаарылгаларын таарыштырар, аграр реформаны хөгжүдер дугайында» 1993 чылдың октябрь 27-ги Чарлыында дараазыда кол угланыышкыннарга агроүлетпүр комплекизинге күрүне деткимчезиниң хемчеглериниң системазын ажылдап кылырын болгаш боттандырарын дааскан, ол үүлдер болза:

Сезоннуг чарыгдалдарны дуглаары-биле чәәлини, ылаңгыя чиигеткен чәәлини бээри, көдээ ажыл-агый бараанларының бүдүрүкчүлерин баш удур авансылавышаан, федералдыг болгаш республика аъш-чем фондуларын тургузары;

көдээ ажыл-агый продукциязының чамдык хевирлерин бүдүреринге үндүрген чарыгдалдарның чамдыызын компенсастаары;

хууда чуртталга бажыңнарын болгаш бүдүрүлге объектилерин тударынга акшаландырыышкын чәәлилерин бээри;

арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны тургузары болгаш хөгжүдери;

көдээниң бараан бүдүрүкчүлериниң страхование төлевирлериниң чамдыызын компенсастаары.

Аграр реформаны деткииринің бо чугула хемчеглери бо программаны ажылдап кылырынга кол үндезин болган.

Арат (тараачын) ажыл-агыларын хандырарының оо программазы алды бичежек программалардан тургустунган: аңаа материал-техниктиг, сан-хөө хандырылгалары, инфраструктура, эрге-хоойлу болгаш норма-чижек, кадр айтырыы хамааржыр.

Материал-техниктиг хандырылганың бичежек программазында база алды кезектер бар. **Бирги кезекте** арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны тургузуп, хогжүдериниң бирги эәлчегдеги эргежок чугула хемчеглерин киирген. Ол хемчеглериниң аразында: чер тургузуунуң талазы-биле ажылдар, чуртталга бажыңнарын, өске-даа тудугларны чорудары, газификация, электри дамчыдар шугумнарны тудары, радиофикация, оруктарны кылыры киргеи. **Ийги** кезекте хөрзүннүң үнүшдүүктүүрүн бедидер хемчеглерни — агрохимиктиг ажылдарны, эрозияга удур хемчеглерни, көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлерин үндезини-биле экижидерин, мелиорация ажылдарын киирген. **Үшкү** кезекте бүдүрүлге баазазын (техника болгаш уксаалыг мал садып алыр) хемчеглерни, **дөрткү** кезекте малдың продуктулуун бедидерин (селекция-уксаажыдылга ажылдары) киргеи. **Бешки** кезекте — продукцияны шыгжаары болгаш болбаазырадыры, дериг-херекселдерни садып алыры, сүт, эт болбаазырадыр цехтерни организастап, тургузары киргеи. **«Продукцияны сайгарары»** деп кезекте көдээ ажылагый продуктуларын хүлээп (садып) алыр пунктуларны, садыг бүдүрүлгелерин (бичежек магазиннерни) тургузарын, үүрмектеп садар рынокларны тургузарын көргеи.

Сан-хөө хандырылгазының бичежек программазында сан-хөөге хереглелдиң саналшкыннарын, страхование төлевирлерин, продуктуларның чамдык хевирлерин бүдүреринге чарыгдалдарны компенсастаарының, продукцияның чамдык хевирлерин бүдүреринге хереглелдерни, сезоннуг ажылдарга чиигеткен чәәлини кылырының айтырыглары кирген. Оон аңгыда бүдүрүлгени хөгжүдерин акшаландырарынга хууда хөреңгилерни чыырын организастаарын, ол-ла сорулгаларга чәәлилерни организастаарын көргеи.

Инфраструктура хандырылгазының бичежек программазында солун айтырыглар бар, ында: чаа техниканы нептередири-биле лизинг фирмаларын тургузарын, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның сервис хандырылгазын организастаарын, (электрижидилгени, техника септээрин, ветеринарлыг хандырылганы болгаш өскедаа) көргеи. Бо бичежек программада маркетинг албанын организастаарын, коммерция банкызын тургузарын, акшаландырыышкын фондузун азы компаниязын база деткимче фондузун тургузарын көрүп турар. Бо эң чугула рынок структураларын тургуспас болза, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын тургузары болгаш хөгжүдери дыка берге болур.

Сөөлгү чылдарда арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының саны улам өзүп турар болганда, компьютеризацияны болгаш чаңгыс аай информация системазын тургузары эргежок чугула апарган. Ийи муң ажыг ажыл-агыйларның дугайында бөдүүн медээлерни чыыры, шыгжаары безин компьютер чокта болдунмас. Ынчангаш инфраструктура хандырылгазының бичежек программазында информация системазын үелеп тургузарын көргеи.

Эрге-хоойлу болгаш норма-чижек хандырылгазының бичежек программазында беш янзы хемчеглерни айыткан. Хоойлужудулга актыларын белеткээр болгаш аңгы күштүг бооп турар хоойлужудулгага немелдеер киирер үеде хоойлу чогаадыр ажыл-чорудулгага арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтериниң (АККОРТ) кожуннар ассоциацияларының болгаш республика эргелелиниң ажылдакчыларын киириштирерин, хоойлужудулга актыларын сагып турары дээш контрольду шыңгыырадырын көргеи. Көдээ ажыл-агыйның, рынок экономиказының, эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле тайылбыр литературазын киириштир норма-чижек баазазын тургузарын база көргеи. Тыва Республикада, Сибирь регионунда болгаш оон-даа дашкаар черлерде эртем-шинчилел, дээди өөредилге черлери-биле кады ажылдажылга чорударын көрүп турар.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга деткимче көргүзериниң күрүне программазында бо ажыл-агыйларга кадрлар хандырылгазын база көргеи. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның системазынга, ооң иштинде ол ажыл-агыйларның удуртукчуларынга ажылдаар дээди болгаш ортумак тускай эртемниг специалистерни белеткээрин, ындыг кадрларның бирги оралакчызы, даштыкы экономиктиг харылзаалар сайыды В. Б. Салчак, Тыва Республиканың Айыыл чок чорук чөвүлелиниң секретары В. А Агбан, Тыва Республиканың прокурору А. П. Дамба-Хуурак, республиканың иштики херектер сайыдынын оралакчызы Ш. М. Шойжун, даштыкы экономиктиг харылзаалар сайыдының чөвүлекчизи Г. Ч. Ширшин, республиканың корум-чурум камгалаар органнарының өске-даа төлөәлери, кызыгаар отрядының удуртукчулары, кожуунуң бүгү суму чагыргаларының даргалары киржип, арга-сүмезин солушкан.

Кызыгаар айтырыгларын чогумчударынга, ылаңгыя эксперт бөлүктериниң ажылынга хамаарыштыр боттуг дугуржулгалар ужуражылгага чедип алдыңган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даштыкы харылзаалар болгаш парламентилер аразының комитединиң даргазы Г. С.-М. Иргит ужуражылганын ажылынга киришкен. (Ужуражылгадан отчет солуннуң дараазында бир номеринге үнер).

Кисловодскиден телеграмма

АКШ-КА ХҮРЕЖИР

Тренер Чадамба Ооржак Кисловодскиден бистің редакцияже телеграмма чоруткан. Ында дыңнатканын езугаар алырга, бистің республиканың шыырак мөгези Чечен-оол Монгуш АКШ-ка Делегей Кубогу дээш болур хостуг хүреш маргылдаазынга киржир эргени чаалап алган. Ол 52 килограмм деңзиге алды удурланыкчызының шуптузун арыг тинлеп алган.

Хостуг хүрешке Россияның командазы апрель 1-де Москва — Майами — Чаттануга маршрут-биле ужуптар.

Март эгезинде Чечен-оол Монгуштүн Кызылдан Москваже ужупканын, ооң Москва — Стамбул рейс-биле Турцияже аттанып-канын, аңаа баргаш хостуг хүреш маргылдаазынга киришкенин дыңнадып чыыткан болгай бис. Ол маргылдаага Иранның (1993-94 чылларда Азия чемпионадының тинлекчилери), Ирактың, Турцияның болгаш Азияның, Европаның өске-даа күрүнелериниң хостуг хүрешке эң шыырак дээш мөгелери киришкен.

Кисловодскиге болган бо маргылдааның кол сорулгазы — апрель 8-10 хүннеринде АКШ-тың Чаттануга хоорайында болур Делегей Кубогунга, ол ышкаш майда Швейцарияның Фрибургка болур Европа чемпионадынга киржир Россияның шилиндек командазын шилип алыры. Ындыг шилиргеге Чечен-оол Монгуш тинлеп, АКШ-ка барын хүрежир эргени алганы олдур.

Бистің корр.

* * *

Тыва Республиканың Президентизи, Чазаа, Дээди Хурал, курсорттомитет Чечен-оол Монгуштун Делегей Кубогунга киржир эргени чаалап алганы дээш байыр чедирип, Америкага баргаш, эки хүрежирин күзээн харыы телеграмманы ооң Кисловодскиде белеткенип турары спорт бааза-же чоруткан.

ЯКУТ (САХА) ӨӨРЕНИКЧИЛЕРНИҢ ДЕЛГЕЛГЕЗИ

Эрткен пятницада Кызылдың бир дугаар школазының улуг залында Якут (Саха) Республиканың өөреникчилериниң хол биле кылган ажылдарының делгелгези ажыттынган. Аалчыларның ырак черден бистің республикага чедип кээп, тыва уругларның ажылдары-биле якут уругларның ажылдары чаңгыс черге делгеттингенин, бо ажылдар түрк дылдыг Бурятияга болгаш Моолга барып чедерин Тыва Республиканың Өөредилге яамызының сайыды делегей чергелиг делгелгени ажыдын тура демдеглээн. Делгелгеде Якутияның төвүнден эгелээш, эң ыраккы Соңгу үүкте чыдар Мом, Усть-Алдан районнарының өөреникчилериниң **мамонт** сөөгүнден, мезил кежинден кылган ажылдарын көөрге, ол чоннуң аас чогаалының уттундурбайн, ооң хөгжүлдези улам калбарып турарын эскербес арга чок. Делгелгеде ниитизи-биле 130 ажыг ажылдар барын психология эртемериниң доктору, профессор А. П. Оконешникова чыылган чонга таныштыргаш, экскурсия чоруткан.

Воскресеньеде тыва болгаш якут уругларның аас чогаалынга үндезилеп кылган ажылдарын Бурятияның уругларына көргүзери-биле чоруткан.

Найыралдың делгелгезиниң оруу ам-даа узун.

(Бистің корр.).

1995-1997 чылдарда Тыва Республиканың арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының күрүне деткимчезиниң ПРОГРАММАЗЫ

Экономиканың аграр талазынга кылган экономиктиг реформаның түннелинде арат болгаш тараачын ажыл-агыйлары хуу өнчүлүг баштайгы бараан бүдүрүкчүлери кылдыр тургустунган. Кодээниң ажыл-ишчилериниң салым-чолу белен болбаан, олар бүгү-ле чүве чедишпес, техника шуут чок, үрезиннер, мал чеми, өскедаа чугула курлавырлар садып алыр хөреңги чок үеде боттарының ажылын эгелээн. Араттар болгаш тараачыннар боттарының продукцияларын чыл төнчүзүнге чедир сайгарарын манап, (сүттен өске) ажыл төлевири албайн келген. Оларга орук, электри хандырылгазы чок, багай черлерни берип келген, өскедаа бергелерни тавартыштыргылаан.

Бергелер турза-даа, араттарның (тараачыннарның) хөй нуруузу боттарының ажыл-агыйларын сандаратпаан. 1995 чылдың эгезинде республикага ортумзабиле 93 гектар черлиг 2302 арат (тараачын) ажыл-агыйлар турган. Көдээ ажыл-агыйның ажыглал шөлү 206,3 мун гектар, ооң иштинде тарылга шөлү 38,5 мун гектар болган. Арат (тараачын) ажыл-агыйларның үлүүнге көдээ ажыл-агыйның ажыглал шөлдериниң 6,6 хуузу, а тарылга шөлүнүң — 9,9 хуузу онаажып турган. 1995 чылдың январь 1-де, оларга мыйыстыг бода малдың саны 12,7 мун, хаваннар —4,1 мун, хой, өшкү —67,7 мун баш турган. Араттарның (тараачыннарның) өнчүзүнге 475 трактор, үүгле 26 комбайн турган, биргээр чугаалааргa, 5 ажыл-агыйга 1 трактор, 88 ажыл-агыйга 1 комбайн онаажып турган.

Барык идегел чок ындыг байдалда безин арат (тараачын) ажыл-агыйлар 1994 чылда 8900 тонна тарааны, 900 тонна картофельди, 37 тонна ногааларны, 5200 тонна сүттү, дириг деңзизи-биле 1700 тонна эттти, 102 тонна дүктү бүдүрген.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар боттарының продукцияларының эвээш эвес кезиин колхозтар, совхозтар болгаш өске-даа улуг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери-биле дөмей байдалга сайгарын турза-даа, төпчүткен капитал салыышкыннарын албайн турар. Россия Федерациязының, Тыва Республиканың бо талазы-биле Чазак доктаалдары бар турда-ла бо үүлдер бооп турар.

Россия Федерациязының Президентизиниң «Россияга чер хамаарылгаларын таарыштырар, аграр реформаны хөгжүдер дугайында» 1993 чылдың окт

Экономиктиг реформа болгаш араттар

«ЧОН-БИЛЕ ҮЛЕЖИП ЧУРТТААР»

Солчур суурдан көстүп турар Һөк-Саныда арат ажыл-агыйлыг Экер-оол Кечил-оолович Монгуштуң кыштаанга дүште чеде бердивис. Кол арат боду чок. Суурда бажыңынче чунар-бажыңнап чоруткан болду. Бажыңга кирип мендилешкенивис соонда, өгнүң хеөзжен эзэн Ирина Дуваң-ооловна, «Шынның» кол редактору В. Ф. Чадамба үжелээ дорт-ла ажыл-керекти, амыдырал-чурттаганы чугаалажып кириптивис.

— Ажыл-агыйлар, ооң кежигүннери-биле танышты-рып, канчаар ажылдап эгелээннерни чугаалап өерип көрүңерем.

— Экер-оол 43, мен 42 харлыг мындыг бис. Өөм иштиниң кол-ла кылып чораан ажылы — чолаачы, бодум 22 чыл иштинде садыгжы болуп ажылдаан мен. Беш уруглуг бис. Улуг уруувус Аңгыр-Чечек 21 харлыг, бистің бухгалтер-кассиривис ол. База-ла Кызылдың садыг училищезин дооскан кижи. Ийи кадарчылыг бис: бирээзи угбамның оглу Каң-оол Бады-Суурович Куулар, бирээвис оглувус Адыгжы. Тракторизивис база-ла бодувус киживис Мерген Монгуш. Алды кижи-дир бис. Эң улуг угбам Сереңмаа Дуваң-ооловна Донгак бисти углап-баштап каан, удуртуп турган киживис ол чүве, ам пенсияда дыштанып олурар. Уставта кежигүн бүрүзүнүң күүседир хүлээлгезин, кылыр ажылын тодаргайы-биле бижип алган бис. Төрел улус ажылдаарга, артыкташпас, демниг-даа боор-дур. Кандыг-даа шыңгыы чүгааны база кылып болур.

1991 чылда араттаалыңар дээш өөм ишти 192 муң рубльди чээлиге алган. Ам болза ол 900 ажыг млн. рубль. Мээн коргарымны чүү дээр боор. Ону канчап-чоп төлээрил деп. Ол акша-биле бир «МТЗ-80» трактор, бир «Зил-130» автомашина садып ап, 1000 хой кирер, инек, бызаа кажааларын, бажыңны тутқулап алган бис. Уйгучыдын чок ажылдааш, бир чыл четпейн ол чээливисти дедир эгидип төлеп берипкен бис.

30 га суггаттыг шөлүвүс бар. Оон эрткен күзүн 40 тонна суланы, 1 трактор тергези долу картошканы ажаап алдывыс. Суланы Солчур, Хандагайты чонунга 1 машинаны-ла 50 муң рубль дээш саткылаан бис.

— Ажыл төлевирин канчаар боттандырып турар силер?

— Биске доктаамал шалын турбас. Сезоннуг ажылдар үезинде, чижээ хой төрүлдезинин, дүк кыргылдазының, сиген белеткелинің, дүжүт ажаалдазының үезинде кежигүннериске айда 200-250 муң рубльди төлеп бээр аргаларны тып турар бис. Улустуң кол хереглелин хандырары-биле. Хой кезинде продукция-биле, натура-биле санажыр бис. А шөлээлээр, аржаннаар, эмнедип курорттаар дээн, аар өртектиг чугула эт-сеп, идик-хеп садып алыр дээн кижилериске акшаны мөөңнеп чыып берип турар бис. Чижээ, бо чаа Экер-оол араттарның республика конференциязындан бүгү Россияның тарааачын (фермер) ажылагыйларының съезиндизинче делегат кылдыр сонгуттуруп алырга, аңаа орук өртээнден аңгыда, 3 млн. рубльди чыып берген бис, чораан келди. Бир эвес акша чедишпейн барза, малывысты садар-дыр бис.

Оон аңгыда, түр када кылдыртыр ажылдар база турар. Чижээ, кажаа көрженин коптарары. Маңаа чүгле акшабиле санажыр апаар. Өскээртен кижилер чалап, ажылдадыр база болу бээр-дир. Төлеп турарывыс эки болганы ол ыйнаан, суурга чоруурга: «Ам кылдыртыр ажылын бар бе?» деп айтырар апарды.

— Коллективтиг ажылагыйның, сумунун удуртулгазының, ниити чонунуң силерге хамаарылгазы кандыгыл?

— Олар-даа биске, бисдаа оларга бөгай хамаарылга чок бис. Чаңгыс чуртта чурттап чоруур улус ындыг болбас арга чок. Янзы бүрү үндүрүглер, фондуларже тыртар чарыгдалдар хойдаа болза, черивистин чонубиле бар-чок чүвевисти хире-шаавыс-биле үлежип чурттап чор бис. Чонувус бисти хүндүлээр-дир. Боон турар марафончарга, артистерге, өскүс-чавыс ажы-төлге база дузалажып, эвээш-биче-даа болза акша-төгерикти, ийи-чаңгыс хойларны-даа бээр-дир бис. Бо чылын кызыл-тас тарааш, дүжүдү эки болур болза, пенсионерлерге база халаска үлээр бодалывыс бар. Эмин эрттир чааскаан баяаш, эриин ажа берип болур деп чүвени билир бис. Чону-биле үлежип чурттаар, шаг-төөгүден тыва кижиниң бир эки чаңчылы ол. Өртемчейге кижи назыны үр болур эвес, келир үеде кижиниң салгалының ат-алдары бар-ла болгай. Бистің ажы-төлүвүске кижилер: «Силерниң ада-неңер хоптак-чазый, боттарын бодаар, харам, өөдежок чүвелер чораан» дээр болза, кончуг багай чурттаанывыс ол болур. Кижи чону дээш, чурту дээш чурттаар ужурлуг. Даарта Солчур ортумак школазының 45 чыл оюнга тураскааткан марафону болур. Орта база деткикчи болур деп тур бис.

— Одар-белчиир айтырыы арат кижиге база бир чугула айтырыг. Кыш, чай чок чаңгыс черге турар, оттаар болза, мал кетоз дээр аарыгдан аарын болурун төп кожуннар Кызыл, Таңдының, ажыл-агыйларының дүржулгазы көргүзүп турар. Бо талазы-биле бергедээшкиннерге тавары-шыңар бе?

— Биске ындыг айтырыг тургустунмаан-даа. Чайлаг-лаар черивис Хөндергей бажында кат-чимистиг, тооруктуг, серинн тайгада. Күзээвис Кара Дөргүнде. Одар солувайн мал кадарары дээрге малга даа, кадарчыга-даа берге боор. Тыванын чери делгем, хуу-даа, хой-ниитинин-даа малын одарладырыга четчир деп бодаар мен.

— Оор-сукташ, «кайгалдардан» онча-менди турар силер бе? Тывада бир берге халап бо-ла болгай.

— Күзүн сентябрь айда 10 инээвисти Моолче оорлап аппарды, бызаалары алгыжып чыдып калды. Ийи чурттуң эрге-чагыргалары шинтпирлеп чадажып турда, бодүүн араттар биг чүнү канчаптар бис, кызыгаар өттүр кайгап алган, даг бажынга чеже-даа орарга, инектер чедип кээр эвес.

—Келир үеде чүнү бодап, чүнү планнап турар силер?

— Бис 30 хире бода, 15 хире чылгы, 400 ажыг шээр малдыг бис. Бо хүннерде 180 хой төрээн, хураганнарын шупту онча-менди камгалап алдывыс. Хойну коданга 500-тен ажыр тудар болза, ол аар апаар, ынчангаш оон көвүдетпес бодап турар бис. Ийи дугаар оглувус өг-бүле тудуп, аңгыланы бээр болза, эр кижи ада-иезиниң холун көрүп орбазы-биле бода малды аңгылаш, кара суглуг черге кыштаг тудуп бээр бодалдыг бис. Чүү эзрер, аргыыр машина дилеп турар бис. Ол тыпты берзе, бисте аргыттынар урулгарывыс-даа, кенээттеривис-даа бар, дүктен янзы-бүрү хеп аймаа аргааш, чонга чиик өртектиг хептен бүдүрзе деп күзеливис бар. Хереглел улуг болур болза, аргаан өңнүг хептерни-даа кылып болур боор. Оон-биле хой айтырыгны шинтпирлеп ап болур. Чоннуң хой кезии хол-биле тудар ажыл кылыксавас апарганы хомуданчыг. Чээли ап алгаш, коммерция кылыксаар, оон кедилии-даа чөгенчиг боор. Кызар болза, тыва кижилер шыдаар, шупту амыдыралын эки кылдыр тургузып ап болур. Амыдырал берге-дир дээш, анаа-ла кайган олурар болзувусса, улам ядараар бис, каш мал-маганывыс-даа эстип-ле калыр.

Ынчап чугаалажып олурувуста, Экер-оол Кечил-оолович чедип келген, оон-биле база улаштыр чугаалаштывыс. Оон чугаазы:— Март 3-тен 6-га чедир Москвага болган тарааачыннарның (фермерлернің) 6-гы съездизинге Тывадан 6 кижи чордувус. Хүрал дээштиг, шыңгыы болду. Чуртта, көдээ ажыл-агыйда тургустунган байдалды база чугаалашкан. Америкадан келген ийи фермер бөзин хүралдың ажылынга киржип, чээли дээш төлээр хой хуулар тарааачыннарга деткимче бербейн турар-дыр деп чугааладылар. Арат, тарааачын ажыл-агыйлар дугайында кижилер чедир билбейн, бот-тускайлаң ажылдап киритперичиен корбүп турар. Кызар болза, колдуу тыва кижи бүрүзү арат ажыл-агыйын тургузып ап болур. Ол чүгле кижилерниң боттарындан хамааржыр.

Чунар-бажың, гаражты бо уруг мөчээн. О. Ондарның чугаазын езугаар алырга, республика эмнелгези бо аарыг-биле демисежириңге белеткели кошкак болган. Чогуур аарыгны эмнээр эмтаң садып алыр 800 млн. рубльди үзүп бээрин дилээн телеграмманы Россияның Чазааның Даргазы Виктор Черномырдинче Тываның Чазаа чоруткан. Москвада Гавричевский аттыг институттан баштайгы болук эмнер келирин манап турар.

Чүгле боду байып алыр, бодунуң коданын долгандыр бодап чурттавас, чонун, чуртун бодап чурттаар, шынмеге, оор аргалар биле амыдыравас, бүгү чүвени кызыл холу-биле тудуп турган бүдүрүп шыдаар, кады-кожа чонунга бөк сеткил сеткиреес Экер-оол Кечил-оолович, Ирина Дуваң-ооловна Монгуштар ышкаш, арыг-чаагай ак сеткилдиг амгы үениң ёзулуг тыва араттары Тыва чуртунга көвүдеп-ле турар болзунам.

Болат-оол СААЯ.

Эрги чүүл — чаа дуржулга

АДАЗЫ — ОГЛУНГА

Өг-бүле, биче болгаш ортумак көдээ бүдүрүлгелер идик-хеп болгаш аъш-чем аймаа-биле чоннуң хереглелдерин депшилгелиг күрүнелерде, девискээрлерде хандырып турар. Биче бүдүрүлгелерниң бо талазыбиле деңзигүүрү чамдык чурттарда сезен хуу чедип турар. Каш он чылдарның мурнунда Тыва Арат Республикага база ындыг турган. ТАР үезин чурттап эрткен, ук төөгүнүң дириг хереченлери ам-даа хөй. Олардан амгы болгаш келир үевис база дорт хамааржыр. Өг-бүле болгаш биче бүдүрүлгениң чорудугларын улуг назылыглар бөгүнде-даа дамчыпышаан. Ынчангаш кырганнар эң хүндүткелдиг, чурттап эрткен назы дег бай экономика, бай капитал кайда-даа чок. Ол дугайын билбейн баарывыс биске улуг каража.

Шай, таакпыны, чигир-конфеталарны санаваска, арат өг-бүлелерниң кол нуруузу суг-суггаттыг одар-белчиирлерин, өлүк-кештерни, тараа шаңнарын дамчыштыр бүгү хереглелдерин чүгле боттары хандырар турган. Дем-билези, шыдалбыразы, балдыры кошкак дөргүл-төрелдерин эштенчикоштанчы кылып алыр болгай. Ара-албатының эргеажыын арбан-суму баштынары харылаар. Амыдыралы чединмес чорукту болдурбазының ТАР күрүне хемчеглери, мен бодаарымга, бөгүнде ам-даа чүм хевээр артпышаан, шинчилеттинмээн ышкаш.

Кыдат, көрей, **татар** (хакас), орус, бурят садыг-биле харылзашкаш, садыг-саймаага чаа-ла мергежип, солун ол ажыл-херектерниң хыын тып бар чытканнарның дугайын ачамдан дыңнаан мен. Чаа-Хөл кожуунуң Шаңчы чурттуг, садыгжы Санаа дээн чижектиг ушпа кырганнарны чажымда көрүп-даа чордум. Чаа-Хөлдүң Булуң-Терекке, 4-5 хар үезі турган боор мен Лама Монгуштуң коржаа садыынга шай, таакпы, даш чигир, пөс-таавы аймаан көрдүм. Мени суурга ачам бир дугаар ушкарып чедиргени ол чүве.

— Эргелекчи, эрни калбак кара даалымбаны ийи метр чедир садып көрем— деп, таныырым улус Лама-биле ынчан чугаалашчык.

Чүге садыгжы дивес чоор деп, эргелекчи деп сөстүң утказын ынчан билбес турдум. Эргелекчи садыгжының хлеб быжырары ат-чарлыг боорга, Тока дарга боду албан-биле келгеш, мактал бижии-биле шаңнаанын онза магадаан үелерим турган.

Чаа-Хөлдүң Ак-Туруг ол ынчаар чурттуг Өрге-Диштиниң (ачамның адаары-биле бижидим, оолдарының мурнунга буруумну илеретим) ТАР үезинде бир каш чылдарда садыг-саймаага салымныын ада-иеден каксы дыңнаанымны сактып олур мен. Ооң дугайын эки, кичээнгейлиг билип албааным хомуданчыг. Шала-була сактып алганым болза, садыгжылар аразынга чижилгеге Өрге-Диштиг кыдат, орус садыгжыларның деңнелинге чедип турган янзылыг. Бараннары саарлыычал, чүгүрүк болзун дээш, элээн чыдыпкан пөс-таавыны, аъш-чемни садып алыкчыларынга хөө чок чээлиге бериптери-биле онзаланып турган. Санап, бодаарынга база шыырак Кара угааны-биле садыг-саймааның четкилерин, агентилерин араттарның, аңчыларның, тараачыннарның, эртем-билиглиг ламаларның аразынга тургузуп күш чедипкен. Бодунуң хире-шаабиле чөвүлекчилерлиг, технологтарлыг, информаторлардыг турганы ол. Сураан дыңнаан дээрден башка, Өрге-Диштиниң бодун көрбээн мен. Үе-дүптүң кижизи-дир ийин. Ооң ажы-төлүн, чаңгыс чер-чурттуг болганда, танывайн канчаар. Оолдарының бирээзи профессионал садыгжы Сундуй-оол Арандол.

Аныяк чылдарында, хөй үениң дургузунда Тожунуң Адыр-Кежигге С. М. Арандол садыгжылаан. Ус-шевер болгаш, бажыңын, кодан девискээрин аян-шинчилиг кылдыр тудуп алган. Тожу катааттарының үлегерин эдерип, аңнап-дииңнээринге база мергежий берген. Ажылгыры барык уйгу-чыдын чок, үе-черге эш-өөрлери бүдүрүлгелерге чаа ажылдап, тускай ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринге өөренип турда, амыдырал-чуртталгазын шуудадып алган. Оларның иштинден кымны-даа мурнай өг-бүлезин, ажы-төлүн амыртодуг, амыр-чаагай байдалга тудуп болур хууда орансавалыг, чиик автомашинальг апарганнарның бирээзи.

Иркутскиниң кооператив техникумун дооскан, эртеми — товаровед. Өөренип турган черинге эрге-хоойлу эртемнерин билир талазы-биле онза шылгараан. Чүге дээрге бараан-сараанның бот-шынарын эвес, хереглекчилерниң эрге-ажыын камгалаарын бир дугаарында садыг ажылдакчызындан негеп келир. Хереглелге дүүшпес, кижи караа мегелээр продукцияның ажык-дүжүү чонга херекчок.

Сайгарлыкчы болгаш, Сундуй-оол Монгушовичиниң сонуургалы база хөй талалыг. Тыва Арат Республика үезинде садыг-саймаа, бараанның продукция бүдүрүп, сайгарып турганының төөгүзүн ачазының дуржулгазынга даянып алгаш ол төнчү, соксаал чокка тайылбырлаар. Ооң тайылбырлары рынок харылзааларының нарын талаларын дилеп тываринга идиг бооп турар.

Бөгүнгү шилчилгелиг үеде ооң кандыг янзылыг ажылдап турарын сонуургадыылы, Тожуда «Ойнаак», «Хараал» алдын уургайларының чанында «Ивн» арат ажыл-агыйлыг. Ивилери бежен шаа. Хам-Сыраның ивижилерин элээн каш чылдар иштинде тыва далган-биле хандырып келген. Дайнам тараа безин үнмейн турар черге тыва далганның херек бооп турары тынар агаар-биле дөмей. Ынчангаш 25 ивини далган өртээнге орнап алганы ол.

Тыва далган бүдүрерин 8 чыл уламчылап турар. Боду чогаадып кылын алган тараа хоорар, шоңнаар, дээрбелээр үш дериг-херекселдиг. Хүнде 500 килограмм далганны бүдүргеш, саарып турар. Орулга ивилерден-даа эвес, далгандан кээп турар. Сундуй-оол адашкыларның амданныг ол чеминиң хереглекчилери Кызылда, Кунгуртугда, Улуг-Хемде, Тес-Хемде, Тожунуң бодунда. Хереглекчилер чүгле тыва кижилер эвес, орус чон, Кавказ, Ортаа Азия чурттакчылары. Ылаңгыя тыва далган дээнде аңчылар мурнун былаажып турар. Ынчанмайн канчаар, хооруп каан арбай далганы шынарын чидирер эвес. Чиң сөөртүкчүлери, Тывага турган садыгжы кыдаттар узун орук чоруурда, ТАР үезинде Сундуй-оолдың адазы Өрге-Диштиниң садыындан база чагыг езугаар садып ап турган. Ол чүүлдүң бөгүн база херек апарганы ол. Кажар ашак оглунга өнчү-хөренги кылдыр «дөргүн сынмас дөртен ала инектерин-даа» эвес, байлак дуржулгазын, угаан-бодалының күүү-күжүн арттырып берген.

Арапчор ОКСУР.

«Шын» солуннуң 70 чылынга

ШЫДАЛ-КҮЖҮМ НЕМЕЖИ БЭЭР

Шынын өөлеп суртаалдай бээр
Шынап өңнүүм, «Шынны» помчааш,
Шыдал-күжүм немежи бээр...

Шынап-ла, бо үстүнде одуругларда ышкаш «Шын» солун мээң үжүк-бижик помчуп, бижиптер апарганымда, хүн бүрүде чарылбас, шыңчы суртаалчым, өңнүүм, дузалакчым, башкым боол, ам бо хүннерге чедир мээң-биле доктаамал кады чоруур ынак солунум дизимзе, хөөредиг болбас ийин.

Мен чүгле «Шын» солуннуң помчукчузу болурундан аңгыда, ооң-биле доктаамал харылзажып чоруур көдээ бижикчизи кижи болбазык мен бе. Тыва чоннуң эң-не ынак солуну «Шынның» канчап бижикчизи апарганымны каксы бижиирге, мындыг чүве ийин.

Алызы мээң-биле төрелдежир өгбелери Көшпес чурттуг, ам Тожу кожуунда ажылдап, чурттап чоруур шүлүк чогаадырынга, чагаа бижииринге сонуургалдыг бижикчи Айдың-Хөө оглу Ооржак Делгер-оолдуң сүмези-биле 1950 ажыг чылдар үезинің шала часкаар, ала хар үезинде, Алдан-Маадырга Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Чыртай-оол оглу Дажы-Намчал баштаан (ол ам бистің аравыста чок) кезек түдүгжүлар ачам сугнуң кыштап турганы Сарыг-Сигенге бир чуртталга бажынын тудуп, ажыглалга кииргенинин дугайында кыска медээни «Шын» солунга бирле дугаар бижидим. Удаваанда бижээн медээм солуннуң бирги арнынга үнүп келген болду.

Амырап, өөрээнимни чүү дээр боор. «Шынга» үнген ол медээмни хөлчок-ла улуг чүүл бижипкен-биле дөмей, аъам, ачамга номчуп бээр турдум. Кажан хой, мал кадарарымда-ла «Шынны» хойлап алгаш, ында бижээн чүүлдерниң чаңгызын-даа арттырбайн, чалгаравайн номчуур, хүнзедир кады хөөрежир эжим апарган. Ол ышкаш кады-кожаларывыстың оолдары Макай-оол, Дадар-оол, Социал болгаш оскелергедаа ол бижээн медээмни сонуургадып, көргүзүп, номчудар-даа мен.

Оон бээр «Шын» солунбиле харылзаам үспейн келген мен. Ынчан «Шынның» хоочун ажылдакчылары Алексей Алдын-Херел, Люндуп Монгуш, Константин Кундуп, Севен Монгуш, Сыгыр Тас-оол, Аракчаа Куулар, Алексей Дугержаа оон ыңайдаа дуржулгалыг эштер меңээ арга-сүмезин кадып, солун жанрынга канчаар бижиирин айтып берип, өөредип турганнар. «Шынның» дуржулгалыг ажылдакчыларының ачызында ажылагый, культура болгаш өске-даа темаларга материалдарны удаа-дараа бижигилээр апарган мен.

Үстүнде адааным эштерниң ачызында улуг хемчээлдиг корреспонденциялары, чурумалдарны, репортажтарны, интервьюларны бижиптер апарган мен.

«Шынның» культура килдизинге ажылдап турган тыва шоодуг, кочулаашкын, откос дег чидиг чогаалдарның эгелекчизи Түлүш Кызыл-оол (ол ам бистің аравыста чок) чидиг шүүмүүлелдер, фельетоннар бижииринге мени өөредип турган чүве. Чогум фельетоннар бижиирындыг-ла амыр эвес, ол дээрге чечен чогаалга чоок, дылы уран-чечен болур дээрзин эш Түлүш Кызыл-оол бо-ла чагыыр кижи. Кажан фельетон бижип турган, факт-барымдаларны шын шилип ап, кончуг кичээнгейлиг, серемчилелдиг болуруп ол аажок кичээндирер турган ийин.

Шак ындыг дуржулгалыг журналистерниң, солунчыларның ачы-хавыязы-биле чүве бижиириниң хыын тыва-даа бердим. Солунга бижикчилеп келген үемниң иштинде чүүү көрбедим дээр. Чаңдык кижилерге дээрге үндүр мактадып-даа, чамдык өжээргек эштерге (удуртукчуларга дээрим ол) кыстырып-кыйдырып, сүрдүрүп, шаанга-ла кирип, падын-барап, чүүү көрбедим дээрил. Шүүмүүлелдиг материалдар бижээни дээш, харын мырыңай мени репрессияга таварыштырар чыгыы турган. Кажан партия дужаапчагырар, командылаар турган үеде хензиг частырыг кылганы, бичии чурум хажыткаңы дээштиң мээң бижээн үүлдеримни барык бир чыл хиреде «Шынга» парлавайн келгенин чажырып канчаар боор.

Ажыы-биле чугаалаарга, дээштиг шүүмүүлелдиг үүлдерим, элдээртир ойзукыйзы, ойнай-сылдай соглээн кыска шоодугларымнын хайы-биле чамдык чүвени чедир билбес, доскут угаанныг, далаш, дүрген, өөдежок кижилериниң ханныг холдарындан амы-тынымдан безин чарлыр чазыр, эки-бак аксын дыңнап, ала-караа-биле көрбестедип чоруур бодум-на болгай мен. Солуннуң культура килдизиниң дуржулгалыг ажылдакчылары бижип турарым каттырынчыг, кижизидикчи уткалыг, амгы үениң амыдыралының четпес талаларын, чамдык кижилерниң аажычаңында багай мөзүг-шынарын сойгалаан шоодугларымны элээн үнелеп, солунга бо-ла чырыдып турган.

«Шынны» солун, номчуштуг болзун дээш ону сииредип үндүреринге билиин, күжүн харамнанмайн чоруур журналистер Владимир Чадамба, Николай Базыр, Маадыр-оол Калчан, Мижит-оол Саая, Таан-оол Хертек, Данзы Салчак, Арапчор Оксур, Чап Чулдум, хөрээжеч журналистерден Вера Куулар, Надежда Эргеп, Светлана Монгуш, Валентина Сат болгаш оон ыңай-даа эштер үреттүнелдиг, чүткүлдүг ажылдап турарын демдеглевейн барын болбас.

Сүг-Хөл кожуундан Иван Монгуш, Сегбе Ондар, Чаңоол Ондар, Барыын-Хемчик кожуундан Куулар Самбуу, Моңгүн-Тайгадан Адыг-Түлүш Бегзи, Ыраккы Тожудан Алексей Нугуурак, Хову-Аксындан Оюн Корода, Кызыл кожуунуң Кур Черден Эрензен Тежит, Улуг-Хемден Биче-оол Моңгул-оол, Кызылдан Аваа Монгуш болгаш өскелериниң-даа хүн бүрүнүн эң чугула янзы-бүрү темаларын чырыткан амыдыралчы, ажыл-агыйжы материалдарын аажок сонуургап номчуур-дур мен. «Шынның» хоочун көдээ бижикчилериниң бижээн улуг-даа, кыска-даа хемчээлдиг үүлдери черле онзагай кижизидикчи уткалыг болуру маргыш чок.

Тываның үндезин солуннарының бирээзи, муң-муң номчукчуларның көөр караа, дыңнаар кулаа апарган «Шын» чеден харның бединн тевер чоокшулаан-даа болза, ол ам-даа аныяксыг кылдыр сагындырар. Ынчанмайн канчаар, «Шын» тыва кижилерге, ылаңгыя улуг-биче номчукчуларга эң-не чоок болгаш эргим. Ынчангаш номчукчулар ону четтикпейн манаар.

Шыны-биле алырга, «Шын» мээң материалдар бижиринден эрткештиг, хире-шаам-биле чечен чогаалдар бижиринче кокпа оруумну шөйүп берген дизимзе, чазыг-даа чок ийин.

Чеден харлаар чечен сөстүг солунувустун ажылдакчыларынга даа, ооң хөй санныг чер-черлерде көдээ арат-тарынга-даа байырым чедирип, чаа-чаа чогаалыкчы чеминиңнерчи сеткилим ханыындан күзедим.

Ондар БОРАШ.
Сүт-Хөл кожуун.

2 МИЛЛИОН РУБЛЬДИ ЧЕГДИРГЕН

Чеди-Хөл кожуунда Хову-Аксы суурнуң чурттакчызы хоочун башкы Корода Таржаевич Оюн бо чылын часкы хову ажылдарын чорудары-биле бодунуң өг-бүлезиниң мурнундан 2 миллион рубльди республиканың Чазаанга эки тура-биле чегдирер дугайында чагаазын ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактың адынга чоруткан. Шериг-оол Дизижикович ол чагаа-биле танышкаш, дузаламчы чээлини ук кожуунуң берге байдалыг кайы-бир өг-бүлезинге чегдирери-биле ат салган.

К. Оюн башкы ышкаш чаагай сеткилдиг кижилер, өг-бүлелер Тывада эвээш эвес. Оларга өөрүп четтириишкиниң сөстерин солун дамчыштыр илередири артык эвес боор.

(Бистің корр).

САРГЫ ҮЕЗИ КЕЛДИ

Республикада база Чөөн-Хемчик кожуунда көдээ ажыл-агый акшаландырышкыны берге байдалда. Оон ыңай кожуунда мал чеминиң курлавылары база төнүп эгелээн. Малдың янзы-бүрү аарыгларынга удур профилактиктиг хемчеглер алыр дээрге, база-ла акша-хөренгиге үзер боордур.

Удавас шээр, бода болгаш чылгы малдарга саргыга удур профилактиканы чорудар ужурлуг. Ындындала чудап, кыш ашкан аргандорган малывысты, чаш хураганнарны саргы чип эгелээр болза, чүү артарыл? Ынчангаш ажыл-агыйлар удуртукчулары эм-таң (креолин, дуста) садып алыр анша-төгериг айтырыын шинтпирлевес болза, саргыга удур ажыл чорудар эмнер совхозтарда чок бооп турар. Анаа «Искра» (удуртукчузу А. Ондар), «Чыргакы» (С. Монгуш), «Баян-Тала» (Д-Д. Монгуш), «Шеми» (В. Куулар) хамааржыр.

Амгы үеде кол-ла шинтпирлээр ужурлуг айтырыг — эм-таңнарны оон-моон дилеп, дарый садып алыры чугула. База ол ышкаш саргыга удур демисежир тускай бригадалар тургузары негеттиниң турар. Кандыг-даа ажылды баш бурунгаар ыяк кылдыр белеткеп алыры удуртукчудан кол хамааржыр. Оон ыңай чылгы мал эмнээр кажааларны дарый шалыпкын септээри чугула.

...арый-оол КУУЛАР.
Оон-Хемчик кожуунда мал аарыглары-биле демисел чорудар станцияның удуртукчузу.

БАШТАЙ НОМЧУУР МЕН

«Шын» чырыкче бир дугаар үнгенден бээр бо чайын чеден чыл болур. Бир эвес кижиге хамаарыштырар болза, ёзулуг-ла чедишкен, улуг назы-дыр. Ол үеден бээр ону чеже кижи номчуваан дээр. «Шын» амыдыралдың бүгү-ле айтырыгларын чырыдып бижип турарла болгай. Тыва чоннуң социал-экономиктиг байдалындан эгелээш, иштики, даштыкы политика, кижилерниң мөзүг-шынар, өг-бүле кижизидилгези, аажы-чан, культура, спорт, амыдырал-чуртталга айтырыглары дээш, өг-ле биске херек үүлдерни ооң арын санында бижикчилер чырыдып турар.

Чамдык кижилерни дыңнаарга: «Менде чаңгыс-даа солун чок, оода «Шынны» чагыдып ап көрейн» деп чугаалап олурарын дыңнааш, иштимде арай-ла эпчоксуна бээр мен. Өг-бүле бүрүзү солуннуг болза, үүлдер, көдүрген айтырыглар биске хөтчок ажыктыг. Ооң аргасүмелери, деткиишкиннери хей-аъттыг болгай.

«Шын» солунну чагыдып алгаш, ону кичээнгейлиг доктаамал номчуур болза, кижи бүрүзү аңаа чаңчыгып каар болгаш ону үнелей бээр. Аңгалыг-ла болза, ооң дугаарларын көктеп алгаш, чылчыл аайы-биле шыгжап алыры эки. Мен чыл санында «Шындан» оске «Эне сөзү», «Тываның аныяктары», «Эфир», «Таңды-Уула», «Аргументы и факты», «Комсомольская правда» дээн солуннарны чагыдып алгаш, номчуп чоруур мен. Ынчалза-даа «Шын» солунну эң-не баштайында номчуур мен. Солундан кижи хойну билип алыр, кайда чүү болуп турарын билип алыр. Солун чок болза меңээ чалгаарынчыг, дүмбей-каранғы дег боор, хүн эрткени үзүн кылдыр сагындырар, а бир эвес солунну холга тутказ, номчуй бергенде, хамык-ла чүве үгүндүрер, бүгү чүве солунда, чүгле кайда, чүү боор турарын, кайы арында солун үүл барын чайгаар-ла дилей бээр сен.

Ынчангаш 1995 — Хаван чылында өг-бүле бүрүзү «Шын» солунну чагыдып алыры күзенчиг, ооң арынарынга дыка-ла хой солун материалдар парлаттынып турар оларны сонуургап номчуур бис.

«Шын» солуннуң бүгү ажылдакчыларының амыдырал-чуртталгазынга, чогаадыкчы ажылынга чеднишкиннерни, ал-боттарынга, кан дег садыкшылды күзедим.

Даш-оол ТАНОВ.
Тес-Хем кожуун.
Ак-Эряк суур.

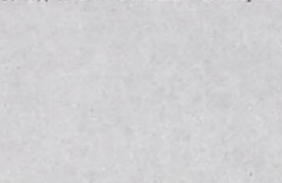

Шакта 12 муң ажыг километрни эртип долганмышаан, космонавтылар Александр Викторенко, Елена Кондакова болгаш Валерий Поляков олар Черже мендичаагай ээп келгеннер.

Елена Кондакова орбитага барык чартык чыл—170 хонук ажылдаан делегейде кара чаңгыс хөрээжен болган. «Мир» станцияга Александр Викторенко болгаш Валерий Поляков ооң-биле кады чоргаараннар. Ооң-биле чергелештир Валерий Поляков база рекордсмен болган: ниитизи-биле ол космоса 439 хонук ужуткан. Авиация-космос дилеп тывыышкынның болгаш камгалалының федералдыг эргелелиниң база эмнелге-биология айтырыглар институтунуң специалистери космонавтыларны Черге уткып алганнар.

⊙ Фашизмни ажып тиилээнинің 50 чылы-биле хол баштыр юбилей байырлалдарын Төп Европага Словакия бир дугаарында эгелээр.

Шак ындыг шинтпирни Словакия Республиканың чаза хүлээп алган. Байырлал программазын бадылаан, май 6-да ол Братиславага болур.

Словакияның найысылын хостаары дээш тулчуушкунарга өлген совет дайынчыларны хөөржүткен Славин бедигээжинге чечектер салыры-биле ол эгелээр. Ооң соонда байырлал парады болур, аңаа шериг техниказы киришпес. Сес чурттан —Россиядан, Румыниядан, Украинадан, Белоруссиядан, АКШ-тан, Великобританиядан, Франциядан болгаш Чехиядан делегациялары чалаар. Братиславаның соонда, дараазында хүн Лондон, май 8-те—Париж болгаш май 9-та—Москва хүлээп алыр.

РосИТА—СЧТА.

ОЗАЛДЫГ ААРЫГ—ТЫВАДА

КЫЗЫЛ. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Евгений Собецкий). Менингоккок дээр халдавырлыг аарыг Тываның чамдык кожуннарында тыптып турары илдең апарган.

Республиканың кадык камгалал сайыдынын орадакчызы Оранас Ондарның РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнатканын езугаар алырга, ук аарыг колдуунда-ла уруглар ортузунда нептереп турар. Оон хемчээли коргунчуг хире. Бо чылдың үш айларында ол аарыгдан 47 кижи аараан. Баш мээзи ыжар бо аарыг дыка озалдыг — организмниң чүрек-дамыр ажыл-чорудулгазы үрелир, хан эргилиишкини баксыраар, иштики органиарга хан дестелир.

Бо озалдыг аарыгдан 6 уруг мөчээн. О. Ондарның чугаазын езугаар алырга, республика эмнелгези бо аарыг-биле демисежириңге белеткели кошкак болган. Чогуур аарыгны эмнээр эмтаң садып алыр 800 млн. рубльди үзүп бээрин дилээн телеграмманы Россияның Чазааның Даргазы Виктор Черномырдинче Тываның Чазаа чоруткан. Москвада Гавричевский аттыг институттан баштайгы болук эмнер келирин манап турар.

Хоочуннуң бодалдары

КАЙНААР БАР ЧОР БИС

Ниитилел хөгжүлдезиниң кандыг чадазында келдивис, ам кайнаар бар чор бис деп айтырыг кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткилин дүвүредип турар апарган. Бистиң чуртувуска күрүне баштыңчылары солчурга-ла политика өскерлип, мурнундагы халажы берген азы мөчүй берген баштыңчыларның ажыл-чорудулгазында чазыгларны, четпестерни сойгалавышаан, чаа үзел-бодалдар дилээри биске чаңчыл болу берген.

Кажан М. С. Горбачев күрүнениң эң бедик дүжүлгезинге саадапкан дораанна «Эде тургузуушкун, дүргедээшкин» кылбас болза хоржок-тур дээн. Долгандыр турар капиталистиг делегейден оранчок хожудаан чаңгыс черде таптап туруп берген-дир бис, ат болдувус деп, төнмес-батпас хөй чүве чугаалап туруп берген.

«Бүрүү-биле деткиир» чүвеге чаңчыга берген чон аңаа бүзүреп, дыка-ла угаанныг дарга тывылган-дыр, назы-хары-даа аныяк, төлептиг баштыңчыны деткивейн канчаар. Эде тургустунуушкунну кылыры чөптүг херек дижи берген болгай бис.

Оон бээр ам он чылдың нүүрү бооп тур. Бо үениң дургузунда кандыг чаартылгалар болганын ам түннээр үе келген. Манап турганывыс эде тургустунуушкундан чүү-даа үнмээн. Хамыкла чүве үрелип, буурап, чуртувус хоозуралдыг байдалда келген. Рынок экономиказынче киргенивистиң сөөлүнде, экономиктиг айтырыгларны экижидериниң орнунга бистиң улуг төрээн чуртувус аажок улуг базаар болу берген. Планныг ажылагыйны соксатканывыстың түңнелинде бүдүрүлге харылзаалары үзүлген, үлетпүр бүдүрүлге черлериниң кылып бүдүрүп турар продукцияларын сайгарар чер тывылбайн барган.

Ол бүгүнүн буруузун эрткен үеге шамнап, ниитиниң өнчү-хөреңгизи болганда ооң ээзи чок болбайн канчаар, ону доп-дораан хуужудары чугула-дыр. Бир эвес хуу кижиниң холунга турган болза мындыг чүве турбас дижи берген бис.

Совет эрге-чагырганың чылдарында бүгү чоннуң кылып бүдүрүп каан хөреңгизин, бүдүрүлгелерин, машина-техниказын, оран бажынын хуужудар сорулга-биле хенертен байый берген ийи-чаңгыс кижилерге чиик өртекке садыглан эгелээн. Өртек-үнелиг күрүнениң шимчевес хөреңгизиниң 70 ажыг хуузу хуу кижилерниң холунда кире берген. Ону ам, экономика политиказының бирги чадазы доозулган, ол болза чедиишкин деп санап турар апарган.

Ынчалза-даа бүдүрүлгениң чаа ээлери ону башкарарының оруктарын амдаа тыппаан болгаш кол хөреңги курлавырларын өстүрер туржук, улам-на дорайтадып турары илдеп апарган. Моон алгаш көөрге, бистиң чуртувуста капиталистиг бүдүрүлге харылзаазы тургустунмаан болгаш ону тургузуп алырының барымдаазы чок дээрзин амыдырал бадыткап турар. Чамдык чижектерни чүгле бистиң республикавыстың амгы амыдыралындан көөрге-ле илдең-дир. Социал-экономика хөгжүлдезинге хамаарыштыр 1985 чылдагы байдалбиле деңнээрге, өзер туржук улам кудулай берген-не болгай. Үлетпүр бүдүрүлгевистиң колдуу-ла хагдынгылаан. Эвилел чергелиг дижип чоргаарланып турганывыс кобальт комбинады үзуткаттынган, «Тыва даг-дүгү» комбинады чылда ортумаа-биле 2 чүс муң ажыг тонна дагдүгү берип турган болза, ол эрткен чылын чүгле 25 муң тоннаны бүдүрген бооп турар. Капигал тудуг ажылы барык-ла ара турупкан, ооң уламындан бажыңнар кезектери комбинат, туйбу заводтары хагдынган. Улуг бүдүрүлге черлеринге санадып турган автосептелге заводу, сельхозтехниканың септелге баазалары база-ла буурааан, ажылчыннары тарай берген.

Көдээ ажыл-агыйда байдал чүгле сандаргай байдалда келген эвес, харын-даа колхоз, совхозтар тараарының кырында келген. Оларның машина-техниказын, малмаганын болгаш черин тустузунда кижи бүрүзүнге үлээр, тараачын болгаш арат ажыл-агыйларны деткиир дугайында ажыл массалыыбиле эгелей берген.

Тыва Республиканың экономиказының кол үндезини көдээ ажыл-агый дээрзи кымга-даа билдингир. Ынчанмыже сөөлүг каш чылдарда ооң продуктулуг чоруу оранчок кудулап келген. Тарылга шөлү болгаш ооң дүжүдү эвээжээн, мал ажылы базала шак ындыг. Чүге мынчап бардывыс, чылдагааны чүдел? Моон соңгаар чүү болурул дээр дугайында айтырыг чонну дүвүредип келген.

Демократтыг парлалганың болгаш радио-телевидениениң бэдыткап турары-биле алырга, буураашкында келген чоруктун буруузун мурнундагы турган совет тургузугга, коммунистер партиязынга, таптаашкын үезинге шамнап, эрги салгалдың үүлгедиглериниң багай салдары ам чаа илерел үнүп келди дижип үзүктел чок шуугап турар. Кижи бодап көөрге бүзүренчиг эвес мындыг суртаалдың ажыы чок. Тургустунуп келген байдалдан уштунуп алырының оруктарын дилээр, улуг базаардан үнгеш, чүрттүң экономиктиг күчүзүн бедидиринин хемчегленинче, бүгү чонну тургузукчу ажыл-хөрекче көдүрүп үндүрери чугумчалыг хире.

Бистин чонувус 70 ажыг чылдарның дургузунда бодунун чуртунга социалистиг ниитилелди тургузуп алгаш, ооң эрге чурумунга чаңчыга берген болгаш ооң ажыктыг салдарын эдилеп келген чүве болганда, хен-хенерген өске байдалче шилчиири берге болбастын аргазы чок.

Улуг-даа, биче-даа салгалдың кижилери капитализм деп чүвени көрбээн чүве болганда, ооң чурумунга чагыртыры белен эвес болбайн канчаар. Сөөлгү каш чылдарда тургустунуп келген байдалды көөрге, эвээш санныг садыг-саарылгага чүткүлдүг кижилер хенертен байый берген. Хөй-ниитиниң өнчү-хөреңгизи оларның холунда барган. Чуртакчы чоннуң 80-90 хуузу ядараан, хоозураан. Бо дээрге далашкан чоруктуң багай түңнели деп ажыыбиле чугаалаар ужурлуг.

Бо байдалдан уштунар төлээде чүнү кылырыл дээрге, күрүнениң экономиказын, политиказын үндезинибиле эде көөр. Ылаңгыя бистиң республикага хуужудулганы түр соксаткаш, амгы турар үлетпүр бүдүрүлгелерни, колхоз, совхозтарны бо удаада деткип, оларга дузалап тургаш, экономиктиг кризистен үнериниң хемчеглерин алыр. Россияның төп хоорайларындан, даштыкы черлерден хереглел бараанарын чиижең байдал-биле улуг өртекке чежени-даа садыглап тургаш, республиканың экономиказын сайзырадып шыдавас бис. Ажыл кылып шыдаар кижи бүрүзүн күш-ажылче хаара тудуп тургаш, өртек-үнелиг үүлдерни республика иштинге кылып бүдүрбес болза чүү-даа үнмес.

Бир-тээ, бодун боду хандыртынар сорулга салдынган төлээде, иштики курлавырларны долузу-биле ажыглаарынче кол кичээнгейни салыры чугула. Ындыг курлавырлар бисте четчири-ойле бар болгай. Эртемденнериң, геологтарның бадыткап турары-биле алырга, казар байлактар талазы-ойле Тываның девискээри байлак. Харын-даа Менделеевтиң таблицазын доддуруп болур дижип турар. Россияның болгаш ХКД чурттарының байларының хөреңгизин, харын-даа даштыкы бай чурттарның хөреңгитеннериниң акша-хөреңгизин кииришкирип тургаш, ол эгээртинмес байлакты ажыглаза чүл? Россияның составында Саха-Якутия, Калмыкия чергелиг республикаларның үлегер-чижээн база ажыглаар ужурлуг. Якуттар бодунун алмазы, алдыны, хөмүр-дажы-биле делегей рынокунче үне берген. Япония, Мурнуу Африка, Израиль чергелиг чурттар-биле херээ-хемчеглерни чарган болур-дур. Калмыктарны ап көөрге, чүгле нефть тывыжы-биле, мал продуктуларын болбаазырадып, садыпсайгарып тургаш, сөөлгү каш чылдарда сайзыраңгай республикаларның санында кире берген.

Бистиң республика казар байлак талазы-биле чүнү шиңгээдип алганыл? Хөмүр-дашты чүгле одаарынга өйлей казып турар. Алдын тывыжы бар-даа болза, ажыы көзүлбейн турар. Кысказы-биле чугаалаарга, чер иштиниң «үүжезин» Тываның моон соңгааргы хөгжүлдезинге бараалгадыр, ооң-биле чоннуң материалдыг байдалын экижидеринге ажыглаар дугайында чугаа дыңналбайн турар.

Көдээ ажыл-агыйны ап көөр болза бисте эгээртинмес курлавырлар бар. Мал, чер ажылын санаваска бөзин, чайгаар үнген кат, тоорук, мөөгү болгаш аң-өлүк, балык-байлаң дээш, бүгү чүве бисте четчир. Оон туржук чылыг оранның катчимизин бөзин өстүрер аргалар бар.

Үстүнде чугаалаанывыс бүдүрүлге харылзааларында сандараашкынныг чорук улустуң амыдырал-чуртталгазынга багай салдарын дораан-на көргүзе берген. Моон мурнунда бистиң билбейн турганывыс ажыл чок чорук тыптып келген. Амыдыралынга чеминмес ядыытүреңги кижилер-даа көстүп эгелээн. Ооң хоралыг ургуктары оор болгаш үптекчи чорук хүн келген тудумна көвүден кел чыдар. Чуртталга бажыңнарының соңгахаалгалары хоругдал черлери дег демир-биле дуй шаптынган. Бай-шыдалдыг кижилер бодун камгаладыр шагдаалларны хөлезилеп ап турар. Чамдыктары бооларны-даа садып ап эгелээн. Кижилер кежээ дүне даштыгаар үнместээн. Имир дүшкен соонда хоорай, суурлар ээн апаар.

Кижизидилге ажылы чорудул турган партия, комсомол, пионер организацияларын хоругдап алгаш, ооң орнунга чүнү-даа кылып шыдаваан. Ажылчы чонну, ылаңгыя аныяктарны ам телевизор кижизидип турар. Ында дүн-хүн чок улаштыр көргүзүп турар даштыкы кинолар күштеп-күчүлээр, каржы-дерзии, өлүрүкчү, үптекчи, ыят чок самыын-садар чорукту суртаалдап туруп берген. Амгы үеде бистиң республикада хоойлу-дүрүмге таарышпас кем-херек үүлгедир чоруктуң көвүдеп турары база-ла таварылга эвес, даштыкы кинолар чон орту-зунга хоралыг салдарны чедирип турары-биле ону тайылбырлап болур.

Тыва Республика Россия Федерациязының девискээри болганда, үстүнде турар албан черлериниң организацияларның доктаал-саавырларын хажык чокка боттандырар дээрзи кандыг-даа маргылдаа чок. Ынчалзажок Россияның бүгү-ле республикалары, областары, крайлары чаңгыс аай эвеселе болгай. Чамдык таварылгада тус черниң өскелерден онзаланып турар байдалдарын барымдаалаары эргежок чогумчалыг деп бодаар мен. Ылаңгыя суртаал-массалыг кижизидилге ажылынга, оон аңгыда хуужудулга хөрээнге ону чорударда чоннуң санал-оналын ханызы-биле өөренип, ол девискээрге кандыг-бир хемчегленниң тааржык реформазын барымдаалаары эргежок чугула.

Күжүгет ШОИГУ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Тиилелгениң 50 чылынга

АЧАМ, АКЫМ, МЕН — ДАЙЫНЧЫЛАР БИС

(Төнчүзү. Эгези № 55 «Шында»).

Оттук-Дашка актар-биле тулушкаш, оларны узуткаан соонда Кызыл партизаннарга каттыжа бердивис. Ынчаарда Хем-Белдири деп черге келдивис. 1919 чыл үези, сентябрь ортан хире. Бисти камгалалга арттырып каан. Улуг-Хемни кежир багай паром бар чораан, крышалыг, крыша чок каш борбак бажың бар. Партизаннар дээр шериглериң чамдыызын Улуг-Хемниң эриинге оңгулар кастыргаш, аңаа чыттырып каан, чамдыктарын бистиң-биле кады шокар инек-хараганныг ховужукче дескен улус кылдыр үндүрүпкен. Актар хем ол чарыында чедип келген, бээр кежерингe белеткени берген-нер. Оларның чамдыктары аттар-биле эжиндирип эгелээн, өскелери багай паромну ажыглап, хем ортузунче эштип кежип чорда, боолар дааштаашкыны эгелээн, ол аразында суг ортузунда паромнуң тросс-сургазын, чүү-ле кижи иник, үзе кезипкен, та боолапкан, паром сугже дүжүп кирген, кезек актар - дүжүметтери, командирлери-биле хемче кирген, а бир кезек актар кежип четтигипкен, оларны оңгуда-даа чыткан, ховуже дескен улус бооп чоруткан партизаннар дедир ээп келгеш, чылча шаап узуткаан. Ооң соонда, элээн болганда бисти, кезек тываларны аалдарынче чандыргылапкан ийин, оглум».

Ачам шак ынчаар партизаннар-биле кады демисежип чораанын хөөрээр чүве. Черле ынчаш, ачам-даа, улуг акыларым-даа шериг-мериг-ден чайлавайн чораан улус болган. Улуг акым Адыг-Түлүш Монгалбин Шөмбүл 1935 чылда Кызылга нам сургуулунга өөренип тургаш, ынчан шериг бажыңы өрттени бээрге, ок-чемзек, шериг эт-херексели камгалап үндүрер дээш өрттенген бажынче кире бергеш аңаа өлген. База бир акым Сандак ынчаарда ТАР-ның шериннге турган, «Максим» деп адаар пулеметтүң пулеметчузу кижи чораан чүведир, шериг эш-өөрү-биле актарны үндүр сывырарынга, чок кылырынга бодунун дайынчы үлүүн киириширгенин дыңнаан мен.

Мен оолдардан эң бичезин-даа болзумза эге школага өөренир, ону Чадаанага доозар аас-кежиктиг болган мен. 1937 чылда ачам мени Кызылга эккелгеш, бистиң төреливис ТАР-ның ревшериниң командирлериниң бирээзи Каң-оол сугга чедирген. Оон дораан-на каттышкан школага өөредип киирген, аңаа 1941 чылга чедир өөренип турувуста, школавыс орттени берген. Ынчан школа директору Ортун-оол дээр башкы турган. Өрт соонда бисти, сургууулдарны столоваяга чыттырып каан, бис, дөрт кижи — чедиги классчылар ревшериг баар деп дугуржуп алган бис. Бир-ле хүн шериг хоорайынче дугурушканывыс ёзугаар чорупкан бис. Шеригниң штавында чедип келдивис. Бир командир кижи бисти хүлээп алгаш, хар-назынывысты айтырган, директоруңар силерни шеригге албан хаарын чөпшээрээр бе дээрзин ол командир бистен база айтырган. Шупту шынын чугаалап, салган айтырыгларынга долузу-биле харылап бердивис.

Командир оргаш: «Ам чана бериңер, школаңарже эртен чедип кээр силер» — деп мындыг. Эртенинде чедип келиривиске, бисти ревшериг кезээнге хүлээп алган. Оон-на солдат-дайынчы амыдырал эгелээн. Сөөлүнде билген бис, бисти хүлээп ап, ужуражып турганывыс командир кижи штаб начальниги Лопсан-Балдаң ол болган.

Бир ай хуусаада карантин эрткенде, бисти, дөрт кижини өске өөрүвүс 13 ool-биле кады эмчи шинчилгези эрттиргеш, ужар кезекке курсантылар кылдыр киирген каан. Бистиң командиривис Тываның баштайгы ужудукчузу, майор Кидиспей, а бисти ужар чүүлдүң техниказынга өөредир дээш чаладып эккелген ужудукчу башкывыс Прохоров деп кижи турган, оон ыңай бисти мурнай өөренип алган ужудукчу командирлеривис, Тываның соонда барып хоочун дээн сураглыг ужудукчулары — Чимит, Хопуя, Ензак, Очур, Хунан-ool суглар-ла болгай. Оларга, бүгү ужудукчу командир башкыларга, мээң-даа, эш-өөрүмнүң-даа өөрүп четтириишкини кызыгаар чок улуг, амыдыралывыска утпайн-даа чоруур бис.

Мээң чурттап, өөречип эрткен амыдыралымның бир үзүнү кезээ шак ындыг болган. Ужар чүүл кезээнге ужудуп өөренип турувуста, кым эки тура-биле даайынче, фронтуже баар дээн болдур оларны чорудуп турган. Мен база-ла акым Сандак-биле ыдыктыг дайынче, өске бүгү дидим, эрес дээн шилиттинген тыва оолдар, кыстар-биле кады барыын чүкче, ССРЭ-же 1943 чылдың чылыг, чырык, аяс сентябрь айның бирги чаазында аттаныпкан бис.

Оон эгелээш, дайынчы орук эгелээн, мээң, бөдүүн, дайынчы солдат эрниң амыдыралынга, намдар төөгүзүнге база бир чаа, берге арын немежи берген. Ол дээрге мээң фронтучу, өскедаа кады чорааным тыва эки турачыларның, эш-өөрүмнүң фронтучу амыдыралыдыр. «Дайын» дээрге чугаалаарга безин коргунчуг сөс. Аңаа бичии-даа када: минуталар, шак-даа иштинде киришкен кижилер дээрге амыдынын, алган кадайын, ажытөлүн, аал-оранын, ада-езин артынга каггаш, өлүмче барган кижи-ле болгай. Ону ынчаар үнелээр, билир бис.

Амыдыралдың шынын чугаалаар апаар — немеп, казып-даа шыдавас мен, ачам партизан чораан, үстүнде бижидим, акым Сандак-биле фронтуже кады чорааныывыс шын, ол дугайында документилер, херечи кижилер бадыткаар.

Ынчаарга тыва эки турачылар фронтучулар дугайында, оларның дайынчы оруктарының дугайында, дайынчы кыстар, танкистердаа дугайында чогаалчылар, журналистер, эки турачылар боттары-даа эвээш эвести солун, сеткүүлге бижип, чырыдып парлааныл, телерадиодамчыдылгаларга көргүзүп, чугаалап турарын номчукчулар, көрүкчүлер, дыңнакчылар билир болгай. Мээң бодум дугайты, дайынчы оруум дугайында «Шын» солунга сактыышкын кылып, «Эрес-дидим — демисешкеш ээп чаныл кел» деп эге-биле парлаткан мен. Черле ынчаш бис, тыва эки турачылар дугайында, чүгле оларның дайынчы оруу эвес, а бөгүнгү бистиң амыдыралывыска хамаарыштыр Чазактың, күрүнениң сагыш салыышкынының дугайында бижип чыдып турар эштерге чогаалчыларга, журналистерге, бөдүүн номчукчуларга өөрүп четтириишкини фронтучу эш-өөрүмнүң мурнундан илередир-дир мен хүндүлүг номчукчу.

Үстүнде бо чүүлүмге бирээ, мээң фронтучу оруум, канчаар дайылдажып чорааным солунга эвээш-биче үнген чүве болганда, ону маңаа дакпырлавадым, бодумну чогум кым деп кижиниң оглул, каяа төрүттүнген, тывылган, ада-иези, акы-дуңмалары кымыл дээрзин таныштырар сорулга-биле мону бижидим.

Чырык черге төрүттүнгеш, чеден ажыг чыл чурттап келгеш, дайын-чаага киржип, тайбың ишке-даа шынныг ажылдап чордум. Тайбың үеде багай-даа эвес, экиле чурттап келдивис, ындыгдаа болза, улуг ССРЭ бузулган соонда, амыдыралдың деңнели-даа, улустарның найыралы-даа оодежок байдалда келгенин көрүп, дыннап, номчуп оргаш, кайгап-харап орар-дыр мен. Мурнунда Эвилел турган республикаларда Армения, Азербайджан, Даг-Карабах дээш, Таджикистанда, Грузияда дайыннар, месилдежишкиннер, Молдовада чидиг байдал, ында российжи солдаттарның өлүп-чидип турары, мырыңай чоокта, тодаргайларга, эрткен чылдың декабрь 11-ден эгелеп Россияның бодунун кезии, субъектизи болур бичии республика Чечен Республикаже Россияның окчепсектиг, дижинге чедир белеткелдиг шериин кииргеш, хан-чиннг дайынны чорудуп, мун-муң тайбың чурттакчыларның, адаларның, иелерниң, бертик-межел дайын киржикчилериниң, чаштарның, уруг-дарының амыдыралын бергедедип, өлүмчидимге, хан-чинге борап турарын кижи кайгаар. Мен ышкаш, дайын өртүн көрүп чораан кижиниң кылыын, киленин хайындырар-дыр. Бүдүү чажыт меге арга-хорга-биле 19 хар четкен-четпээн аныяк солдат оолдарны ынаар дайылдажыры-биле киирип турар-дыр, оон туржук, шериг чоруткан чамдык тыва оолдар безин ында бар болганын, олче оолдарының олуг-дириин билип аар дээш Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаты Г. В. Николаева баштаан иелер делегациязының чораанын солундан номчудум. Кээргенчиг, коргунчуг, мунгаранчыг болбайн канчаар. Оолдары дээш не, ада бүрүзү хомудаар, ыглаар апаар.

Холегелиг кара булут хүннү дуглавазын, хөглүг чаагай тайбың чуртталга хевээр турзун, хүннүң чырык, чылыг херели, айның айдың чырыы кырывыска үүк чок, кезээде херелденип турзун, чер бөмбүрзээвисти ашкарып-чемгерип шыдаар, ону чүгле чөптүг, үреп-тонавайн, хан-чин төкпейн ажыглаалынар деп көзеп, чагып тейлеп орарым бо, угаан-сарыылдыг бооп көрээлиңер, политиктер, удуртукчулар, шериг-мериг командылакчылары!

Борис ЛАМА.
Тыва эки турачы, Күш-ажылдың хоочуну.

НОМНАР ДЕЛГЕЛГЕЗИ

● **ТУЛА.** Тиилелгениң 50 чылынга тураскааткан Бүгү-россияның ном делгелгези ында ажыттынган. Дайын үезинде болгаш тайбың үеде үндүргүлээн бүдүн чартык муң номнарны ында делгээн.

(РосИТА-СЧТА-ның корр).

ХЛЕБ БЫЖЫРЫКЧЫЛАРЫНДА

Чадаана хоорайда хуужуттунган улуг бүдүрүлгелериң бирээзи — хлеб заводу. Ол — кожуунның сумуларының болгаш хоорайның чонун хлеб-биле хандырып турар.

Бүдүрүлгениң ажылын сонуургап аңаа четтим. Хлеб быжырар цехче кире бээримге, ында ак хептерлиг ажылчыннарның чамдыктары чаа бышкан хлебти эскен, өскелери далган ажыдар тускай улуг пашты көдүртүр херексел-биле көдүрткеш, ында ажыдын каан далганны хептерже үлекчиниң дузазы-биле үзе кагдырып турлар.

Цехтиң ишти изиг, ыышкам болду. Агаар кирер, арыглаар чер ажылдавас, цехтиң дээвирин, ханаларын көөрге ыштыг кара, чугайлаттынмаан. Септелге ажылдары кылдынмаанынан бээр үр апарганы илдеп. Ында эзлчег мастери Римма Кызыл-ооловна Монгушбиле ужурашкаш чугаалажырымга, ол мынча диди:

— Бистиң ээлчегде Рая, Лена Монгуштар, Хажыт Болат-ool, Татьяна Куулар ажылдап турар бис.

Бир быжырарда печкаже хары угда 500 хлебти суптар. Печкаларга чогуур температура турда, хлеб 40 50 минута болгаш быжа бээр ужурлуг. Шынар чок хөмүрдаш печканы чогуур температуразынга чедир изитпезинден ийи-пе азы чедир одаваанындан хлебти печкага үр тудуп турарга, ынчан хлеб ажыксыг азы чиг болуп, шынары кудулаар чыддагааны ында.

Бистиң бүдүрүлгеде туалет, душ ажылдавас, дунеки ээлчегде улуска дыка бергедир.

Хлеб быжырар печкалар ында-хаая үрелип, туйбулар барып дүжер, ыш үнер хоолайын ыш дуглай бээрге, бистиң одакчыларывыс Владимир Дажы, Оттук-ool Ондар олар үрелген печкаларны сооткаш, иштин аштап, малгаштаардар-дыр — деп чугаалаар болду.

Заводтуң технологу Нина Чамаевна Монгуш-биле чугаалажырымга:

— Хлеб заводунда сагылга-чурум багай эвес. Ажыл щагы үзер, озалдаар, ажылдан үнер-кирер кижилер чок болган. Бүдүрүлгеде үлегерлиг мурнакчылар эвээш эвес. Оларга ээлчег мастерлери Лариса Доржуевна Донгак, Нина Дамбаевна Мандык эрткен айда 30-35 тонна эки шынарлыг хлебти быжыргаппар. Мурнакчы одакчыларыыска Владимир Дажы, Айыыр Адыгжы, Оттук-ool Ондар олар хамааржырлар. Ол ышкаш бистиң бүдүрүлгениң хоочуну, экспедиторувус Шончуңмаа Хунаевна Монгуш 20 ажыг чыл иштинде ак сеткилдиг ажылдап, хлебти хлеб сөөртүр машиналар-биле Тере-Хаяа, Хайыраканга, Хөндергейге, Бажың-Алаакка, хоорайга чедирип, сайгарып турар.

Бүдүрүлге чери Кызылда сайгарылга баазазынга 70 миллион рубль өреліг болган ужурундан далган чорутпайн баар орта, февраль айда хлеб быжырбайн турган үелеривис база бар.

Арагачы ДОНГАК.
Чөөн-Хемчик кожуун.

ЧОНУ БИСТИ ӨӨРТҮП ЧОРУУР

Апрельдиң 2-де бистиң эживис, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Кадр-ool Оржакович Сагдының өлүргкенинден бээр 1 чыл болган сактыышкын хүнүн доргулөрели, эш-өөрү эрттирер деп турар. Ол хүнге уткуштур ool чыыткылыг овурхевирингe тураскаадып бо үүлүдү бижидим.

1963 чылда Ленинградтың театр, музыка болгаш кинематография институдунче күрүне экзаменнери дужаап турган хүннеривистен эгелээш Кадр-оиле таныш, эш-өөр бис. Ленинградка өөренип чеде өөриваске, аравыска театр студиязы дооскаш ажылдап турган аныяк артистер база турган, оларның бирээзи — Кадр-ool Сагды, а бис кезек кижи Дадар, Вика, Ирина, Дыртык, Ширин-ool чаа-ла школа эрнинин артап келген, амыдыралга бичии-даа дуржулга чок, дүүнгү өөренікчилер бис. Ынчангаш ылаңгыя мецээ онза берге турганы чугаажок. Алыс бодум аажок порук, кижизидилгем совет литературага үндезилеттинген, эки-оак, ак-кара, мегечи-шынчы деп амыдыралдан билиглерим ол-ла. Дуржулгалыг, өглүгбаштыг, эртем-билии четчир аныяк артистерден шала сестир, оларны топтап кайгаар мындыг мен. Чоорту бот-боттарывысты эки билип ап, найыралдажып, чаңгыс өг-бүле деп апарган бис. Өгбүле кандыг ийик, улугларлыг, бичелерлиг, акыларлыг, дуңмаларлыг. Бистиң студент өг-бүлевиске база ындыг-турду.

Кадр колдуунда-ла бисти камгалаар, карактаар-хайгаараар, чагып-сургаар акывыс бооп келген. Өөредилгези-даа шыырак, бар-ла турган эш-өөрү, башкылары-биле харылзаа тудуп, эдержип билир, улугну улуг деп, бичиини биче деп езу-чурумну сагыыр кижи болган. Чогум-на Ленинградка дуржулгалыг эштеривистиң салдары-биле бүгү делегейниң культуразын өөренип, көрбээнивисти көрүп, кайгамчыктыг башкылардан эртем-билигни шиңгээдип ап, амыдырал дээрге ала-шокар, ону ак-кара деп ылгавас, ол берге, нарын, ала-шокар. Кижилериң сагыш-сеткили — байлак, делгем, ханы, а уран үүл — дүвү чок далай дег, дүндүү чок дээр дег кайгамчык делегей деп чүвени билип бар чордум. Кадр философчу бодалдарын эштери-биле үлежип, ам бодааргa аныяанда безин билдилиг психолог кижи чораандыр. Чүге дээрге ооң кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткилин ханы билип ап, кижи бүрүзүнүң хамааты, амы-хууда туружун хүндүлеп, эш-өөрүнүң эки талаларын деткип, чедер-четпезин эптиг-ээлдек арга-биле эдип-чазап алырын кызар кижи. Улустуң арнынга бүгү үүлдү «чык» кылдыр сөглээринге чаңчыккан болгаш, ооң ол мөзү-шынарынан үлегерни алыр болу берген мен. Бир-ле катап бодумдан улуг кижиге элээн шынны арнынга дорту-биле сөглээнимни көргеш, Кадрның «бодун амыдыралды ол хире көрүп, өзүп келгеш, бо кижиниң кылыпкан частырыынче бир янзы көөр сен, черле ынчаш өске кижилерниң сагыш-сеткилинче канчап холгаарлаар боор» дээнин бо-ла чорааш утпас мен ийин. Кадр институтка дыка эки өөренимшаан, шүлүктерни бижип, аялга чогаадып, очулдурукчулап, музейлерни өөренип, театрларже барып, эш өөрүнге дузалажып четтигип турду. Салым-чаяанныг, дузаагак боорга, башкылар база Кадрга дыка хөй даалгалар бээр, спортчу маргылдаалар организастап, «капустниктер» белеткеп, диплом шинлериске философ Клеантының, профессор Бурминдың кижилери капитализм деп чүвени көрбээн чүве болганда, ооң чурумунга чагыртыры белен эвес болбайн канчаар. Сөөлгү каш чылдарда тургустунуп келген байдалды көөрге, эвээш санныг садыг-саарылгага чүткүлдүг кижилер хенертен байый берген. Хөй-ниитиниң өнчү-хөреңгизи оларның холунда барган. Чурттакчы чоннуң 80-90 хуузу ядараан, хоозураан. Бо дээрге далашкан чоруктуң багай түңнели деп ажыыбиле чугаалаар ужурлуг.

Бо байдалдан уштунар төлээде чүнү кылырыл дээрге, күрүнениң экономиказын, политиказын үндезинибиле эде көөр. Ылаңгыя бистиң республикага хуужудулганы түр соксаткаш, амгы турар үлетпүр бүдүрүлгелерни, колхоз, совхозтарны бо удаада деткип, оларга дузалап тургаш, экономиктиг кризистен үнериниң хемчеглерин алыр. Россияның төп хоорайларындан, даштыкы черлерден хереглел бараанарын чиижең байдал-биле улуг өртекке чежени-даа садыглап тургаш, республиканың экономиказын сайзырадып шыдавас бис. Ажыл кылып шыдаар кижи бүрүзүн күш-ажылче хаара тудуп тургаш, өртек-үнелиг үүлдерни республика иштинге кылып бүдүрбес болза чүү-даа үнмес.

Бир-тээ, бодун боду хандыртынар сорулга салдынган төлээде, иштики курлавырларны долузу-биле ажыглаарынче кол кичээнгейни салыры чугула. Ындыг курлавырлар бисте четчири-ойле бар болгай. Эртемденнериң, геологтарның бадыткап турары-биле алырга, казар байлактар талазы-ойле Тываның девискээри байлак. Харын-даа Менделеевтиң таблицазын доддуруп болур дижип турар. Россияның болгаш ХКД чурттарының байларының хөреңгизин, харын-даа даштыкы бай чурттарның хөреңгитеннериниң акша-хөреңгизин кииришкирип тургаш, ол эгээртинмес байлакты ажыглаза чүл? Россияның составында Саха-Якутия, Калмыкия чергелиг республикаларның үлегер-чижээн база ажыглаар ужурлуг. Якуттар бодунун алмазы, алдыны, хөмүр-дажы-биле делегей рынокунче үне берген. Япония, Мурнуу Африка, Израиль чергелиг чурттар-биле херээ-хемчеглерни чарган болур-дур. Калмыктарны ап көөрге, чүгле нефть тывыжы-биле, мал продуктуларын болбаазырадып, садыпсайгарып тургаш, сөөлгү каш чылдарда сайзыраңгай республикаларның санында кире берген.

Бистиң республика казар байлак талазы-биле чүнү шиңгээдип алганыл? Хөмүр-дашты чүгле одаарынга өйлей казып турар. Алдын тывыжы бар-даа болза, ажыы көзүлбейн турар. Кысказы-биле чугаалаарга, чер иштиниң «үүжезин» Тываның моон соңгааргы хөгжүлдезинге бараалгадыр, ооң-биле чоннуң материалдыг байдалын экижидеринге ажыглаар дугайында чугаа дыңналбайн турар.

Көдээ ажыл-агыйны ап көөр болза бисте эгээртинмес курлавырлар бар. Мал, чер ажылын санаваска бөзин, чайгаар үнген кат, тоорук, мөөгү болгаш аң-өлүк, балык-байлаң дээш, бүгү чүве бисте четчир. Оон туржук чылыг оранның катчимизин бөзин өстүрер аргалар бар.

Үстүнде чугаалаанывыс бүдүрүлге харылзааларында сандараашкынныг чорук улустуң амыдырал-чуртталгазынга багай салдарын дораан-на көргүзе берген. Моон мурнунда бистиң билбейн турганывыс ажыл чок чорук тыптып келген. Амыдыралынга чеминмес ядыытүреңги кижилер-даа көстүп эгелээн. Ооң хоралыг ургуктары оор болгаш үптекчи чорук хүн келген тудумна көвүден кел чыдар. Чуртталга бажыңнарының соңгахаалгалары хоругдал черлери дег демир-биле дуй шаптынган. Бай-шыдалдыг кижилер бодун камгаладыр шагдаалларны хөлезилеп ап турар. Чамдыктары бооларны-даа садып ап эгелээн. Кижилер кежээ дүне даштыгаар үнместээн. Имир дүшкен соонда хоорай, суурлар ээн апаар.

Кижизидилге ажылы чорудул турган партия, комсомол, пионер организацияларын хоругдап алгаш, ооң орнунга чүнү-даа кылып шыдаваан. Ажылчы чонну, ылаңгыя аныяктарны ам телевизор кижизидип турар. Ында дүн-хүн чок улаштыр көргүзүп турар даштыкы кинолар күштеп-күчүлээр, каржы-дерзии, өлүрүкчү, үптекчи, ыят чок самыын-садар чорукту суртаалдап туруп берген. Амгы үеде бистиң республикада хоойлу-дүрүмге таарышпас кем-херек үүлгедир чоруктуң көвүдеп турары база-ла таварылга эвес, даштыкы кинолар чон орту-зунга хоралыг салдарны чедирип турары-биле ону тайылбырлап болур.

Тыва Республика Россия Федерациязының девискээри болганда, үстүнде турар албан черлериниң организацияларның доктаал-саавырларын хажык чокка боттандырар дээрзи кандыг-даа маргылдаа чок. Ынчалзажок Россияның бүгү-ле республикалары, областары, крайлары чаңгыс аай эвеселе болгай. Чамдык таварылгада тус черниң өскелерден онзаланып турар байдалдарын барымдаалаары эргежок чогумчалыг деп бодаар мен. Ылаңгыя суртаал-массалыг кижизидилге ажылынга, оон аңгыда хуужудулга хөрээнге ону чорударда чоннуң санал-оналын ханызы-биле өөренип, ол девискээрге кандыг-бир хемчегленниң тааржык реформазын барымдаалаары эргежок чугула.

Эживис ам чок-даа болза, ооң эргим овур-хевири бистиң сеткил-сагыжывыска турасkаал бооп артып калыр. Кылып чораан ажылхерээнни эш-өөрү бистер, ажы-төлү, өөреникчилери уламчылап чоруур.

Дадар МОНГУШ.

КАРАККА КӨСТҮП КЕЛИР

Чоокта чаа бурят улустуң Сагаалган байырлалы болуп эрткен. Аңаа бис, Иркутскиде өөренип турар студентилер Тывадан бүгү делегейде ат-сураа алгаан Хүлер-ool Макарович Аскировтуң «Тыва» болүүн чалаарывыска, олар чедип кээп, бистиң-биле ол байырлалга киришкен. Чаңгыс чер-чурттуувустуң бистиң чалалгавыска дыннангыр болганынга өөрүвес аргавыс чок болган.

Сурааглыг артистеривис «Тоорук-туг долгай таңдым» деп Тыва Күрүнениң гимниби-биле концертин ажылдарга, сеткил-сагыжывыс хөлзеп, чүве бе, арта аныяксый берип-тир сен» деп баштактаныып турдум. Хензиг када ынчан ужурашкаш, чайланып алгаш, бистиң төпке чедип келирин, Якутия чораан, Борисов-биле режиссерлар солчур, аңаа барып шиилер тургузар деп турганын, ооң кандыг түңнелдер үндүрүп турарын сонуургаарымга, бичии чайланы бергеш чеде бергеш, таптыг чугаалап бээр мен дээн соонда, оон ыңай Кадрны дириг көрбээн мен. Чайын чылыг бергенде Ак-Туруг чораан, автобус дозупкаш олуруптарымга, пассажирлер Кадрның «Сец

Спорт • Спорт • Спорт • Спорт • Спорт • Спорт • Спорт • Спорт • Спорт

Кижизидикчиниң, чиик атлеттиң, мөгениң чырык адынга

ТӨРЭЭН ЧОНУ САКТЫП АРТАР

Орлан (Михаил) Бригадович Сымчаан аныяк чалыы чылдарында-ла спорт-биле амыдыралын сырый холбаан. Ол ам бистиң аравыста чок-даа болза, чурталгазының сөөлгү хүннеринге чедир-ле самбо, хостуг, тыва хүрештерни сайзырадырынга, волейболду хөгжүдеринге боттуг үлүүн киирип, культура-даа, спорт-даа шугумунга ажылдап турган, аныяк-өскенниң езулуг-ла шынчы кижизидикчизи, үлегерлиг дагдыныкчызы чораан. Ол ылаңгыя самбо хүрешти Тывага нептередириниң талазы-биле баштанкы мастерлериниң бирээзи болуп, ону үндезилеп тургусканнарының санынга кирер. Бо спортчуның ат-алдарын мөнгежидип, чырык тураскаалды арттырары-биле чыл санында чаңчылчаан маргылдааны эрттирер кылдыр ооң төрээн суурунуң Каа-Хемниң Суг-Бажы суму чагыргазы чоокта чаа доктаал хүлээп алган. Ону бедик деңнелге көрүштүг эрттиреринге «Суг-Бажы» ассоциацияның баштаар черинiң даргазы Андрей Шогжалович Тюлюш удурткан оргкомитет эки белеткенген.

Белеткел чоруп турар үеде эвээш эвес организастыг ажылдар кылдынган. Бир-ле дугаарында, Михаил Бригадович Сымчаанның чырык тураскаалын мөнгежидириниң база М. Б. Сымчаан аттыг шилчин чоруур кубокту тургузарының талазы-биле маргылдааның негелдезин сүмележип тургускаш, ону чара парлааш, республика иштинге таратканы. Ында айытканы-биле, маргылдаа ийи хевирге ийи хүн үргүлчүлээр кылдыр көрген. Эр улустуң аразында болуп эртер волейбол маргылдаазынга 40 хардан өрү назылыг улус киржир. Хүрешке аныяктар колдадыр 64 мөгени салыр.

Хоозурал-чавыдалдыг рынок үезинде кандыг-даа хемчээлдиг маргылдааны организастап эрттирерде колла чүве — тиилекчилерни шаңнап-мактаар деткикчилерни тывары-ла болгай. Огркомитет ол айтырыгны база чогумчалыг шиитпирлеп шыдаан. Сактыышкын кылыының, концерт көргүзериниң, оюннар эрттиреринiң чижек сценарийин чогаадып тургускан.

Аштаныр-чемненир, удуурчыдар черлерни, машинабалгат хондурарын өөш удур белеткеп каан. Корум-чурум тудар кожуунуң милиция ажылдакчыларынга Суг-Бажы суурнуң спортчулары дузалажып, ийи хүннүң дургузунда идепкейлиг чоруун көргүскен.

Чаңгыс чер-чурттуунуң адын мөнгежидер дээш Суг-Бажы суму чагыргазы, ортумак школа, аныяктарның эки киржилгези демдеглексенчиг. Болуп эткен маргылдааның аныяк-өскенге кижизидикчи салдары дээштиг-даа, көрүштүг-даа болган. Ылаңгыя ол суурнун ортумак школазынга амыдырал-биле холбаалыг ажык кичээлдер база эрткилээн. Муң четпес чурттакчылыг бичии суурнуң спортчу төөгүзү солун. Суг-Бажындан хостуг хүрешке, самбога, бокска, хол бөмбүүнге республикада ат-сураа алгаан спорт мастерлери, мастерге кандидаттар үнгүлээн. Оларның аттарын чараштыр бижээш, школаның коридорунда азып каан. Михаил Бригадовичиге тураскааткан тускай булуңну ында дерип каастаан.

М. Б. Сымчаан арай элекке чоок кижилериндеи, чырык өртемчейден чарлып чорутса-даа, ооң чаагай бодалдары, эки күзээшкиннери кезээде чону-биле кады чораан. Школага-даа башкылап чораан, культура, спорт ажылынга удуртукчуда тургаш, аныяктар кижизидилгезинче кичээнгейни кошкатпаан. «Аът өлзе-даа баглаажы артар, ада өлзе-даа оглу артар» дээн ышкаш, ооң соон салгаан үш оглу оожум-топтуг, адазын дөзээн спортчулар: улуг оглу спорт мастеринге кандидат Ростислав — хүреш тренери, самбист оглу Руслан — шагдаа ажылдакчызы, мөге хеймер оглу Леонид — студент. Өөнүң ээзи Валентина Арзылаңовна Сымчаан аныяк чылдарында Суг-Бажы школазынга Михаил Бригадовичбиле кады башкылап турган, амгы үеде пенсионер. Оларның өөредип кижизиткен өөреникчилериниң аразында кымнарны чок дээр: экономист — сайыт Валерий Салчак, кооператор Маадыр-оол Даргат, инженер Александр Сарыг-оол болгаш өскелер-даа.

Сактыышкын кежээзинге чаңгыс чер-чурттуглары Николай Күвезин, Каа-Хем кожуунуң чагырга даргазының оралакчызы Федор Найдан-оол, Суг-Бажы суму чагыргазының даргазы, бокска спорт мастери Геннадий Наксыл, оглу Ростислав, улуг угбазы, пенсионер Бышпаанды Бөдүрээовна Шойдан, башкы Ольга Балчырбай (төрелдериниң, өөреникчилериниң дугайында чугаалааш, шүлүк номчаан), чалаткан аалчылар Чазак төлээзи, хоочун спортчу Владимир Биче-оол, Кызыл кожуунуң чагырга даргазының оралакчызы Виталий Чаш-оол, Лазо Монгуш болгаш өскелер-даа Суг-Бажы чурттуг спортчунуң адын мөнгежидиринге тураскааткан кижизидикчи уткалыг, ажыктыг, өөредиглиг чылыг сөстерни чыылганнарының мурнунга чугаалап берген.

Үе кыска-даа болза, кылдынар ужурлуг хемчеглер чогуур шактарында эртип турган. Волейбол маргылдаазынга киришкен 10 команданы ийи бөлүкке үскеш ойнадыпкан. Баштайгы оюнну шөлдүң ээлерибиле Чөөн-Хемчиктиң Хорум-Даг суурдан келген команда эгелээн. Анаа үш оюннуң чүгле чаңгызын удуп алгаш, хорум-дагжылар аштырып каан. Биргидаа, ийиги-даа долгандырыгда командалар хөй нуруузунда бир-бир удушкаш, түңнел үшкү оюнга ужуражылганың салым-чолун шиитпирлеп турган. Моон алгаш көөрге, ойнакчыларның күжү колдуунда-ла дең чыгыы болуп турганында боор. Каа-Хем кожуунуң Көк-Хаак, Кундустуг суурларының, Кызыл кожуунуң, Кызыл хоорайның командалары түңнел оюннарга кирбейн барган. Ийиги хүнде Хорум-Дагның төлээлери Кызыл хоорайның хол өөмбүкчүлерин удуп алган. Кызыл кожуунуң «Шамбалыг» совхозтуң командазы барык шупту бирги разрядтың ойнакчылары кирген Чадаана хоорайның командазынга уттурза-даа, оларны девидеткеш салган. Сөөлгү оюнда боттарының бөлүктеринге бирги черже үнген Чадаана — Суг-Бажы таварышкан. Маңаа Андрей Тюлюш капитаннаан Никита Намдан, Дмитрий Сат, Павел Хепчи, Артур Чамбалдоо, Владимир Монгуш, Николай Сат составтыг команда тиилээш, маргылдааның чемпионнары болган.

Хорум-дагжылар улуг-хемчилерни уткаш, үшкү шаңналдыг черни ээлээн.

32 мөгениң хүрежиниң шынарын хоочун мөге Владимир Монгуш, начын мөге Геннадий Монгуш каастаан. Ол хүрештиң онзагай чүүлү хөй аныяк мөгелериниң, ылаңгыя сумунуң бодундан киришкени болур. Спорт мастери Геннадий Монгуш кымга-даа октатпайн шүүлген. «Шамбалыг» совхозтуң алдар-сураглыг аныяк мөгези Начын Кунгаа үжүүрлешкен. Чадаананы төлээлээн Саян Сат биле Владимир Монгуш үшкү, дөрткү черлерни үлешкен.

Адын мөнгежидип турар спортчуга хүндүткелдиң демдээ кылдыр Андрей Тюлюштуң баштааны оргкомитеттиң эки ажылының түңнелинде, кожуунуң, сумунуң, төрелдериниң деткимче дузазы-биле шаңналдар, сүй белектер шынарлыг, хөй болганынга маргылдааның киржикчилери сеткили өөрүп, тарап чанганнар. Волейбол талазы-биле алырга, 7 кижи составтыг Суг-Бажы суурнуң чемпион командазынга М. Б. Сымчаан аттыг шилчиир кубок, бирги чергениң дипломнары, чемпион ленталар, вымпелдер-биле кады ирт, акша шаңналын, өртектиг белекти (хана шактары) деткикчилер — рессспорткомитет, «Суг-Бажы» ассоциация, Суг-Бажы суму чагыргазының өмүнээзинден тывыскан. Болай-оол Салчак (Михаил Бригадовичиниң даайы), Сымчаанларның өг-бүлези деткикчилээн ийиги черни ээлээн Чадаана хоорайның командазы хой баштадыр хөй түңүг аксша-төгериктиг, өртектиг белектерлиг өөрүшкү-маңнайлыг байырлажып чанганнар. Хорум-Дагның найыралдыг командазы черниң ыраан бергезинмейн, үениң кадыын хаайынга какпайн Суг-Бажынга ойнааш, Шагаан-Арыгның шыырак командазындан үшкү черни хунаап алгаш, хой, өшкүнүң кырынга кармактары куруг эвес, каткы-хөглүг аалоранынче аттанганнар. Ол шаңналдарның деткикчилериниң бирээзи М. Б. Сымчаанның дуңмазы Досумаа Осуржаң болган.

Хол бөмбүүнге тускай шаңналдар база арбын. Эң эки халдакчы, камгалакчы, судья, тиилелгеже чүткүл дээш, оон-даа өске. Эң улуг назылыг ойнакчы дээш хол бомбүүнге баштайгы спорт мастеринге кандидат ол чер чурттуг Баазаң оглу Будаачы Күвезин арат ажыл-агыйлыг Бичекей Арагчының белек кылдыр сатканы бир шоодай далганны чүктээринден шүүтсүнгеш, ында төрелдеринге арттырып каан. Эң эки аарыкчылар: Чадаананың спортчуларын кыштың соогунда, чайның изинде каядаа сөөртүп чедирип, сагыш аарып чоруур 58 харлыг пенсионер Николай Быпын-оолович Ооржак, бажы бедик Бай-Тайгазындан шагда-ла көшкеш, Суг-Бажының чонун төрелзинип, күдээлеп артып калган Александр Салчакович Сендажы акша шаңналдарынга четкен.

Рынок экономиказының кызагдаашкыннары, сы оазыышкыны турзажок, Михаил Бригадович Сымчаанның адын мөңгежидип, кубогун тургускан маргылдааны эрттиреринге чоок дөргүл-төрелдериниң детчикчилер болуп киирген салыышкыны улуг рольду ээлээн. Бетикн чижек кылдыр алырга, культура болгаш спорт ажылдакчызы чораан М. Б. Сымчаанның угбазы, 60 харлыг пенсионер Бышпаанды Бөдүрээовна 50 муң рубльди бодунуң хуузундан салгаш, кежээлерде тудуп алган манчызын келген аалчылар чемгерер кылдыр белеткеп берген. Шак ындыг детчикчилерге Севээн Салчак (Михаил Бригадовичиниң даайы), угбазы Даажаң Сарыг, даайы Кара-Сал Самбуу, Быстан-оол Ооржак болгаш өскелер-даа хамаржып, шээр мал аймаан салып берип, маргылдааның организакчыларынга дуза каткан.

Моон соңгаар М. Б. Сымчаан аттыг кубок дээш бо маргылдааны чыл санында эрттирерин дугурушкан. Аңаа чылдың-на хоочуннарны чалаарын шала шеглээш, аныяктар ортузунга база организастаарын чугаалашкан. Самбо, хостуг, тыва хүрештерниң пропагандизи, шыырак волейболист, аныяктарның идегелдиг дагдыныкчызы чораан Орлан (Михаил) Бригадович Сымчаанның чырык адын төрээн чону сактып артар.

Данзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ававыс болгаш угбавыс **Зоя Хертековна КАЛДАР-ООЛ** март 29-та төрүттүнген. Шуй суурнуң уруглар садында башкылап ажылдап чоруур.

Эргим ынак угбавыстың болгаш ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа байыр чедирбишаан, ажылынга, амыдыралынга өөрүшкүнү, кадыкшылды, аскежикти, бүгү-ле эки чүүлдерни күзедивис.

Уруглары Артыш, Айдыс, Айхана, Адыгжы, төрелдери.

Бистиң эргим ынак ававыс **Сереңмаа Калдар-ооловна КУУЛАР** март 28-те 40 харлаар. Ававыс хөй чылдарның дургузунда Шагаан-Арыг хоорайның № 2 аптеказынга ажылдап, чонунга бараан бооп келген, ам-даа ажылдавышаан. Ол дөрт уругнуң төлептиг авазы.

Ынчангаш ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр ажыл-ижинге чедишкиннерни, кан дег быжыг кадыкшылды, бистиң аравыска ам-даа омак-хөглүг чоруурун күзеп, черге чедир мөгейип тур бис.

Уругларының ачазы Александр, ооңдары Буян, Станислав, Руслан, хейлер уруу Марианна.

БИСЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

Кызыл хоорай чагыргазының Иштики херектер эргелелиниң чанында ведомстводан дашкаар таңныыл килдизи керээ ёзугаар дараазында ачы-дузаны чедирип турар:

I. Хамаатыларның боттарының бажыңнарынга айыыл чок болурун камгалаары, оларның бажыңнарынга дүвүрээзин медээлери кылыр херекселдерни тургузуп бээри. Силер болгаш силериниң өг-бүленер бажыныларга дүвүревейн чурттап боор силер. Херек болу берзе, дүвүрээзин медээзинин кнопказын базыптар силер. Халдакчыларны тудар специализастаан бөлүктүн ажылдакчылары силерге болчуп, дораан чедип келир.

2. Хамаатыларның хууда өнчүзүн камгалаар талазы-биле:

— Таңныыл черинге бодунарның бажыныларны дужаап бергеш, силер кандыг-даа сагыш-човаашкын чокка, бажыңнардан үнүп, сургакылап азы шөлээже үнүп боор силер. Силериниң бажыңнарны амгы үениң техниктиг чепсек-херекселдериниң дузазы-биле специализастаан албан чери камгалаар.

3. Өнчүнүң бүгү хевирлериниң хууда айыыл чок чоруун болгаш өнчүзүн кем-херек үүлгедишкиннериниң янзы-бүрү хевирлеринден камгалаар чүүлдер болза:

— кассаларга, офистерге, хыналда эрттирилге черлеринге, садыг черлеринге, өске-даа черлерге дүвүрээзин бээр чепсек-херекселдерни дерип тургузары, силер кайы-даа үеде дүвүрээзин медээзинин кнопказын базыпкаш, милициянын специализастаан бөлүүн кыйгыртып кээр силер.

4. Республиканың девискээринге акша чедирерин база чүүктерни боо-чепсектиг үдеп чедирерин ведомстволан дашкаар таңныыл черинiң кожуннарда салбырлары боттандырар, а Россияның девискээринге чүүктер сөөртүрде Кызыл хоорайның ведомстволан дашкаар килдизинин специализастаан салбыры боттандырар.

Үдеп чедирер чүүктерге страхование кылыры биске хамаан чок.

5. Ведомстволан дашкаар специализастаан кезектер объектилерни камгалаар.

6. Өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң объектилерин эптеп кылыры база сервиз хандырылгазын чорудары.

7. Гаражтарга, сад участоктарынга, телефон чок бажыңнарга биске медээ бээр тускай херекселдерни тургузары.

Мындыг янзылыг ачы-дуза чедирилгезин көргүзүп турар коммерция структураларынга, фирмаларга болаарга, бисте:

—өртектер эң чиик, керээлер чарарының хуусаазы кыска;

—боо-чепсекти ап чорууру болгаш ажыглаары дүрүм ёзугаар;

— камгалап турар чери идегелдиг, ажыктыг болур.

Үстүнде айыткан ачы-дуза чедирилгезин Кызыл хоорайның ведомстводан дашкаар таңныыл чери көргүзүп турар.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, **Комсомольская кудумчузу, 43, телефоннары 2-54-45, 2-42-00.**

Бистиң клиентивис болурунче далажыңар!

№ 2 божудулга бажыңының коллективи ооң ажылдакчызы Екатерина Кыргысовна Норбунуң дуңмазы
Хүрек-оол Кыргысович
НОРБУНУН
52 харлыынче бар чоргаш хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге, өг-бүлезинге ханы кажыыдалды илередип тур.

Сүт-Хөл кожуун чагыргазы, Суг-Аксы суму чагыргазы болгаш кожуунуң өөредилге килдизи Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, күш-ажылдың хоочуну, республиканың улус өөредилгезиниң тергиини хөрек демдээниң эдилекчизи
Чаң-оол Дозур-оолович
ОНДАРНЫҢ
хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, ооң дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тываның Чогаалчылар эвилели, «Улуг-Хем» сеткүүлдүң редакциязы улус өөредилгезиниң тергиини, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, хоочун уруглар чогаалчызы
Чаң-оол Дозур-оолович
ОНДАРНЫҢ
хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, чоок төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ЧАРЛААЛДАР

«ТЫВА КОММЕРЦИЯ-ХАРЫЛЗАШТЫРЫЛГА КОМПАНИЯЗЫ»

акционерлиг ниитилел Кызыл хоорайның Калинин кудумчузу, 17 бажында складтардан база үүрмектеп садар магазиннерден туда-даа, шилчидердаа акша-биле организацияларга болгаш чонга дараазында бараннарны садып турар:

1. Аржыылдар 1,5×0,5 м, бирээниң өртээ 9050 рубль.
2. Велюр декорация пөстери, бир метрниң өртээ 45,8 муң рубль.
3. Портьер пөстер бир метрниң өртээ 7,6 муң рубль.
4. Портьер жаккард торгу, бир метрниң өртээ 22,4 муң рубль.
5. Шалага чадар синтетиктиг хевис 28 муң рубль.
6. Шалага чадар дүктен кылган хевис 105 муң рубль.
7. Хөвең тоннар, бирээниң өртээ 37,5 муң рубль.
8. Херээженнер колготкалары, хөвең-саазын эластик 10,1 муң рубль.
9. Уруглар колготкалары, хөвең-саазын, 15-23 дугаарлыг, бирээниң өртээ 4-5 муң рубль.
10. МК-44 саналга машинкалары, бирээниң өртээ 79 муң рубль.
11. Ханы кадаар электри насостары ЭЦВ 6-10-140, бирээнин өртээ 736 муң рубль.
12. Центробежный насос 3 к9 (К45/30), өртээ 1300 муң рубль.
13. Центробежный насос 3 к6 (К45/55), өртээ 2500 муң рубль.
14. Центробежный насос 1,5 к6 (К8/18), 370 муң рубль.
15. Электрилиг шимчедикчи 4-5,5 квт 3000 долганыр (минутада), өртээ 330 муң рубль.
16. «Лысьва» электрилиг плита, бирээниң өртээ 630 муң рубль.
17. Люминицент электролампалар ЛБ-40, өртээ 3000 рубль.
18. Чырыткыларга стартерлер, бирээнин өртээ 110 рубль.
19. Эптеп киирер база азар шоочалар, бирээниң өртээ 7 мундан 27 муң рубль чедир.
20. Кадаглар 150-200 мм, 1 кг өртээ 2800 рубль.
21. Хайындырар электродтар 3-4 мм, 1 кг өртээ 2800 рубль.
22. Шывыг кылыр чуга демирлер 70-120 мм, бирээнин өртээ 7000 рубль.
23. Күргаг штукатура 3×2, бирээнин өртээ 40 муң рубль.
24. Шой радиаторлар 170 муң рубль.
25. Рубероид, рулоннун өртээ 40 муң рубль.
26. Ээриил бөрттери, шайбалар эңдерик, кг өртээ 5 рубль.
27. Сонга шилдери хемчээли 1,30 м×0,70 м, дөрбелчин метрниң өртээ 9,5 мундан 13 муң рубль чедир.
28. Охра дээр будуктар, кг өртээ 54 рубль.
29. Кислота будуу, кара өңнүг, кг өртээ 4200 рубль.
30. Транспортер лентазы, 1 кг өртээ 42 рубль.
31. Линолиум, чылыглаан, дөрбелчин метрниң өртээ 28 муң рубль.
32. Шала будуур ак өңнүг эмаль будуктар, 1 кг өртээ 12 муң рубль.
33. Чартык чымчак сандайлар, бирээниң өртээ 90 муң рубль.
34. Школа чугайлары, 1000 кезектиң 40 муң рубль.

БИСТИҢ ӨРТЕКТЕРИВИС РЫНОКТУУНДАН ЧИИК, САДЫГ, СКЛАДТАРДАН БАРААННАРНЫ ШИЛИП АЛЫҢАР!

ТЕЛЕФОННАРЫ: 3-20-20, 3-41-80, 3-26-89. «Жилпоселок» дээр автобус доктаар черге № 2, № 10 автобустар-биле чедер.

«ТЫВА КОММЕРЦИЯ-ХАРЫЛЗАШТЫРЫЛГА КОМПАНИЯЗЫ» акционерлиг ниитилел чылыг склад бажыңнарын, стеллажтар тургускан дүвүрээзин медээлерлиг, дүн-хүн дургузунда таңныылдыг складтарны арендага берип турар. Администрация бажыңында чеже-даа хуусаада, офис турар кабинеттерни база дужаап турар.

Аренда төлевири дугуржулга ёзугаар.

Билип алырда Кызыл хоорайның Калинин, 17 бажынга кээр.

Тайылбыр алыр телефоннары: 3-33-43, 3-20-20, 4-18-82 болгаш 3-42-29.

«ПРОГРЕСС» өөредилге төвү бөрт даараар, баш таарар, аъш-чем кылыр мергежилдерге өөредир кичээлдер апрель 4-те 14.00 шакта;

биче бүдүрүлгелериниң бухгалтерлерин, секретарь-машинакчыларын өөредир кичээлдер апрель 11-де. 14.00 шакта эгелээрин дыңнадып тур.

Бүдүрүлгелериниң сан-хөө отчёдун (баланс) кылырынга бедик мергежилдиг башкылар дузаны көргүзүп турар.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35 дугаарлыг, Амыдырал хандырылга бажыңының 5-ки каъды, артында эжиктен кирер.

КИНО

МАРТ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Желтое солнце» (Турция) 9.30, 11.10, 12.50, 14.30, 16.10, 17.50 шактарда. Видеозалга: «Артист» 10.30, 14.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Магистр Вселенной» 13.00, 14.40, 16.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Рай» 14.00, 17.10 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Динозаврның ээп келгени» 11.00, 13.30 шактарда. «Бикини» деп магазин» 16.00, 18.00 шактарда.

САРЫГ ӨҢНҮГ АКША ХАВЫ

Март 19-тан 20-же дүнезинде Самагалдай — Кызыл оруунга, Куран суурнуң чоогунда орукка сарыг өңнүг акша хавында документилер читкен, оларны тыпкан кижилер биске эгилип бээрин дилеливис. Шаңнал силерни манап тур.

Адрезим: Самагалдай суур, Дружба, 93«а», квартира 2. Телефон 21-1-54.

«ОПТ И РОЗНИЦА»

«ОПТ И РОЗНИЦА» акционерлиг ниитилелдин Калинин кудумчузунда магазинден, ооң телефону 4-19-65, 4-17-44, дараазында бараннарны силерге садып турар:

1. Кисель, 250 грамм, өртээ 2100 рубль.
2. Индий шай, 50 грамм, өртээ 1460 рубль.
3. Италияга кылган макарон кылыглары, 500 грамм, өртээ 3000 рубль.
4. Экстра деп дус, 1 кг өртээ 1500 рубль.
5. Янзы-бүрү шүдүнзелер.
6. Сигареталар: Прима —450, Столичные —690, Астраханские — 690 рубль.
7. Даштыкы үнүш үзү, 1 литрниң өртээ 9400 рубль.
8. Деңзилеп садар печеньелер, 1 кг өртээ 6000 рубль.
9. Хеп чуур, чунар саваннар.
10. Чайырлаан савалар.
11. Шил-пластикадан кылган сый тудар сыырткыыш сыптары.
12. Бижектер, серээлер, кыскаштар.
13. Янзы-бүрү херекселдер.
14. Дезодорантылар, агаар аштакчылары, баш дүгү будуур лактар.
15. Столовая клеенкалары. Чеди өңнүг.
16. Кессоник СЕ-1088 деп музыка төптери.
17. Москвага бүдүрген ТУ 668 деп стереомагнитола.
18. Бангладеш республикага бүдүрген идиктер. Эр, херээжен улустуң кроссовка идиктери, 34-тен 46 чедир дугаарлыг.

Магазин 10 шактан 18 шакка чедир, чапсар чок ажылдаар.

Субботада 10 шактан 17 шакка чедир.

БИСКЕ КЭЭП, БАРААННАРНЫ ХОСТУГ САДЫП АЛЫҢАР!

Чурукчу **Хүрек-оол Кыргысович НОРБУНУҢ** март 25-те хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, уругларынга ханы кажыыдалды илередип тур бис.

Төрелдериниңер.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 66700

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Гүргүзүкчүдү: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: П. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98, үаетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, өчүлга — 3-34-39; 3-34-93 чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер— 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш массалыг информация чепсектериниң галазы-биле хоойлажу дулгазының сагыладазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелиниң бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — 1-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга амазы. Тираж 16615. Индекс 54240. Чагыг № 35—324.